

УДК 398.4 (477.82/.84)

ДЕМОНОЛОГІЯ КРЕМЕНЕЧЧИНИ

Володимир ГАЛАЙЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології*

У статті комплексно висвітлено традиційні демонологічні уявлення та вірування Кременеччини. На основі головних польових матеріалів подано відомості про таких персонажів, як чорт, “безпірні покійники”, домовик, перелесник, про персоніфікації хвороб, про різні категорії чародіїв і “непростих” людей тощо. Широке залучення відомостей із дотичних ділянок обрядовості дозволило докладно охарактеризувати уявлення про посмертну долю людини, обереги щодо вагітних та немовлят, застороги і приписи, пов’язані з народним будівництвом та ін. Визначено, що палітру демонології Кременеччини, як і в усій Україні, формують поліваріантність віри у потойбічне існування душі й вірування про так звану “нечисту силу”, які часто є генетично пов’язаними.

Ключові слова: демонологія, Кременеччина, Волинь, чорт, “безпірний покійник”, домовик, перелесник, відьма.

Демонологічні вірування та уявлення віддавна цікавили дослідників духовної культури українців, адже збережені впродовж віків крушини “живої старовини” можуть значно докладніше й точніше розповісти про світогляд наших пращурів у дохристиянський період, ніж писемні джерела. На сьогодні вже накопичено значну і фактологічну, і теоретико-методологічну базу. Важливе місце серед низки праць з демонології займають і ті, що описують терени Волині. Їх, на жаль, небагато. Це, насамперед, перший том “Трудів...” Павла Чубинського¹, збірка казок Осипа Роздольського², почасти “Волинь” і “Холмщина” Оскара Кольберга³. Вказану тематику висвітлювали також Броніслав Сокальський⁴,

¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдѣлъ. / П. Чубинский. С.-Петербург, 1872. Т. I : Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. Демонологічні вірування та уявлення повно представлені й у редукованому перевиданні. Див.: Чубинський П. П. Мудрість віків / П. Чубинський (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) : У 2 кн. Київ, 1995.

² Роздольський О. Галицькі народні казки (№ 1–25) / О. Роздольський // Етнографічний збірник. Львів, 1895. Т. I. С. 25–96; (№ 26–77) // Етнографічний збірник. Львів, 1899. Т. VII.

³ Kolberg O. Wołyń. Obrzędy, melodye, pieśni / O. Kolberg. Wrocław – Poznań, 1964 [Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. T. 36] (Reedycja fotooffsetowa, pierwodruk : Kraków, 1907); *Ejusdem*. Chełmskie. Obraz etnograficzny / O. Kolberg. Wrocław – Poznań, 1964. Cz. 1. [Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 33] (Reedycja fotooffsetowa, pierwodruk : Kraków, 1890); *Ejusdem*. Chełmskie. Obraz etnograficzny / O. Kolberg. Wrocław – Poznań, 1964. Cz. 2. [Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 34] (Reedycja fotooffsetowa, pierwodruk : Kraków, 1891).

⁴ Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / B. Sokalski. Lwów, 1899.

© Галайчук В., 2012

Василь Кравченко¹, Іван Беньковський², В'ячеслав Камінський³, Антоні Севінський⁴. Інкрустовано певний матеріал з демонології також в обширну працю Миколи Теодоровича про церкви й парафії Кременецького та Заславського повітів⁵, а також у статті Назара Димнича, присвячені Різду, Великодню й святу Івана Купайла⁶. Спорадично серед матеріалів цих дослідників знаходимо й відомості з Кременецького повіту, що історично охоплював територію сучасних Кременецького, Шумського, Ланівецького і, почасти, Збарзького районів Тернопільської області. Однак відомостей з Кременецького району в його теперішніх територіальних межах вони, за рідкісними винятками, не містять.

У липні 2006 року в селах Кременецького району в рамках навчальної програми історичного й філологічного факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка відбулася польова фольклорно-етнографічна практика. Її наслідком стали змістовні звіти студентів з різноманітних тем матеріальної та духовної культури. Узагальнення власних польових записів і записів студентів дало обширну добірку розповідей, бувальщин та оповідок з демонології, що уможливило написання цієї статті⁷. Її мета – комплексно висвітлити демонологічні вірування та уявлення населення Кременеччини, дати докладну характеристику тому, що було, як тут кажуть, ще “з потомної світа”. Поняття “демонологія” розглядаємо широко, не обмежуючись самими лише демонічними персоналіями, а й залучаючи дотичний матеріал з обрядовості.

¹ У В. Кравченка є багато праць, так чи інакше дотичних до демонології. Для прикладу, назвемо більші з них: *Кравченко В.* Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. З передмовою М. Гладкого : Труды Общества изслѣдователей Волини. Т. V / В. Кравченко. Житомир, 1911; *Його ж.* Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом / В. Кравченко. Житомир, 1920.

² *Беньковський І.* Осина въ вѣрованіяхъ и въ понятіи народа на Волини / І. Беньковський // Киевская старина. 1898. № 7–8. С. 6–9 (Д); *Его же.* Изъ области народныхъ вѣрованій о выходцахъ съ того свѣта / І. Беньковський // Киевская старина. 1902. № 9. С. 108–110 (Д); *Его же.* Макъ въ народной демонологіи на Волини / І. Беньковський // Киевская старина. 1905. № 4. С. 34–36 (Д). Як і В. Кравченко, І. Беньковський має й низку інших публікацій, стосовних до демонології, зокрема, через народний календар. З ширшим переліком можна ознайомитись у “Змісті” до “Київської старовини”.

³ *Каминський В.* Къ народной демонологіи (изъ с. Косарева, Дубенскаго уѣзда Волинской губ.) / Каминський // Киевская старина. 1906. № 5–6. С. 9–12 (Д). Спорадично матеріал з демонології знаходимо й у відомій праці В. Каминського про святкування Купайла: *Його ж.* Свято Купала на Волинському Поліссі / В. Каминський // Етнографічний вісник. Київ, 1927. Кн. 5. С. 11–23.

⁴ *Siewiński A.* Bajka o wężowym królu / A. Siewiński // Lud. Lwów, 1896. Т. II. S. 56–62; *Ejusdem.* Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, planetnikach, miesięcznikach i błędach / A. Siewiński // Lud. Lwów, 1896. Т. II. S. 252–256; *Ejusdem.* Opowiadania ludu w powiecie Sokalskim i Buczackim / A. Siewiński // Lud. Lwów, 1906. Т. XII. Zesz. 1. S. 251–263.

⁵ *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходоь Волинской епархии. Составил преподаватель Волинской духовной Семинарии Н. И. Теодоровичъ / Н. Теодорович. Почаевъ, 1893. Т. III : Уѣзды Кременецкій и Заславскій.

⁶ *Дымныч Н.* Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia / N. Dymnycz // Rocznik Wołyński. Równe, 1930. Т. I. S. 94–106; *Ejusdem.* Obrzędy i wierzenia ludowe w okresie świąt Wielkiej Nocy / N. Dymnycz // Rocznik Wołyński. Równe, 1931. Т. II. S. 455–462; *Ejusdem.* Święto Iwana Kupajła na Wołyniu / N. Dymnycz // Rocznik Wołyński. Równe, 1934. Т. III. S. 435–442.

⁷ Див. також: *Галайчук В.* Різдвяно-водохресні свята в околицях Кременця / В. Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2009. С. 215–240.

Як і в усій Україні, найколеритніший пласт демонологічних уявлень населення околиць Кременця зумовлений вірою в існування душі людини по смерті. Саме з цього й розпочнемо огляд.

Насамперед констатуємо, що позараціональні уявлення у рівній мірі стосуються як душ тих покійників, що померли “без пори” (так званих “безпірних”), так і тих, що померли “своєю” смертю. Шлях “безпірних” душ на “той світ”, однак, значно важчий і триваліший. Непрямі свідчення пов’язують локалізацію потойбічного світу з небом, при цьому яскраво вираженим є мотив дороги. Зокрема, замість сказати “помер”, на Кременеччині подекуди кажуть “*нішов зорі цитати*”¹, а обряджаючи покійника, давніше навіть замотували йому ноги полотном, “*шоб на той світ босому не йти*”².

Душі людей, померлих “своєю” смертю, певний час перебувають ще у своєму прижиттєвому помешканні. Визначальними з цього погляду є три дати – дев’ять, сорок днів та рік: “*Кажуть, душа до сорока днів є в хаті, і ходить, все чує, все знає. То поставлять стакан води, і цілюшечку хліба, і солі*, і стоїть дев’ять днів*”³; “*То як в хаті хтось умер, то не білять уже до сорока днів. Не прибирают її. Кажут, душа до сорока днів лишається у хаті. Як умер покойник, то у нас на вікні ставлять стакан з водою свяченою і на стакані кладуть скибочку хліба. То, ніби, для душі*”⁴; “*Сорок день душа ще в хаті. Не мо[ж]на ні білити, ні нічого*”⁵; “*Ставлять на вікно цілюшечку хліба, і води в стаканчик, і солі трошки, і так стоїть до шести неділь*”⁶; “*Сорок день тримали воду свячену, цілушечку і сіль*”⁷; “*Стакан води, цілушку хліба і рафінад ставили для померлого до дев’яти день. Як хтось помре в хаті, то не можна рік білити, бо душа ходить, і в п’ятницю не білили*”⁸.

Стосовно поминок у дев’ятий та сороковий день на Кременеччині побутує своєрідна мотивація, вочевидь, книжного походження, однак іноді вже інтерпретована крізь призму народного світорозуміння: “*Душа є в хаті до дев’яти день. А після дев’яти, то, кажуть, що вона літає по всіх рідних, скрізь. А на сорок днів вона вже, кажуть, що вона вже літає на небеса*”⁹; “*До дев’яти, а потім вона ходить по своїх митарствах, де вона всьо ходила, вона по тих стежках до сорока день ходить, а тоди вона йде в своє*

¹ Записав (Тут і далі – *В. Галайчук*) 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вознюк Ганни Іванівни, 1922 р. народж., уродженки с. Горанки цього ж р-ну. Надалі вказівок на прізвище автора і на район та область сіл Кременеччини у межах сучасного адміністративного поділу не подаємо.

² Зап. *Наталія Єзерська* 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Шурило Віри Власівни, 1932 р. народж.

* Воду потім де-небудь виливали, а хліб-сіль віддавали худобі: корові, коневі чи курам, – аби не свині: “Свині не полагаєця. Кажуть, свиня то є свиня”.

³ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

⁴ Зап. *Андрій Зюбровський* 17.07.2006 р. у с. Гаях від Антонюк Ніни Федорівни, 1924 р. народж.

⁵ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

⁶ Зап. 09.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Скоропляс Олександри Григорівни, 1925 р. народж.

⁷ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

⁸ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зблзазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

⁹ Зап. *Дмитро Димай* 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Діхтярук Надії Михайлівни, 1930 р. народж.

місце. Ну, що заробив. Там всі митарства переходить і показують – я тим согрїшила та тим... Куди я попаду? Куди мене анголи заведуть? Вони йдуть по боках, я читала таку книжечку колись... То кладуть померлому сорок копійок по копійці. Душа має переходити сорок митарств. На кожному митарстві має копійку лишати. Колись так старі говорили, і так йде, йде... і ми так говорим”¹; “Душа є вдома дев’ять день. Після дев’яти день ходе, де шо хто любив: хто музики, хто весїлля, хто христини, хто церкву, – то туди водили. А вже після того, ну тоді вона вже йде”². Чому відзначали роковини, респонденти на Кременеччині пояснити не могли.

Поза тим, душі померлих “своєю” смертю вшановували не лише до року на індивідуальних поминках (“поминки” на третій день по смерті – у день похорону, “дев’ять день”, “сороковини”, “роковини”), але й щорічно, доки пам’ятали про них, у загальні поминальні дні, особливо на Проводи (неділя по Великодню), у Зелену суботу (субота Зелених свят), на Івана Богослова (9 жовтня), на Вілію (надвечір’я Рїздва) тощо. Своєрідним поминальним днем є п’ятниця. Зокрема, згідно зі свідченнями респондентів, “В п’ятницю не прали (не прями. – В. Г.) ніколи, і не золили, не підмащували”³; “В п’ятницю не золили, а хто – не їсть, піст соблюдає”⁴. Заборони на певні види робіт у п’ятницю на Кременеччині іноді пов’язують з пошануванням Дїви Марїї – “В п’ятницю білити не можна, хлїб пекти, прости. То Дїва Марїя в п’ятницю родилась”⁵. В даному разі Дїва Марїя виступає правонаступницею Параскеви П’ятниці. Трапляються, однак, і свідчення, які пов’язують названі заборони з покійними: “В п’ятницю не мо[ж]на мастити, бо вмершим вочи захляпаєш. І не золили, хўста не прали”⁶. Додамо, що така чи схожа мотивація є розповсюдженою на західноукраїнських теренах.

Отож, можна припустити, що душі таких померлих все ж остаточно не “упокоювалися” й не покидали світу живих упродовж значно довшого відтинку часу, ніж рік. Іноді вони можуть виявляти себе, наприклад, показуватися у вигляді мухи, що самотоко влетить у кімнату: “Як влїтить в хату муха, то кажуть – о, душа чиясь”⁷. Померлі часто сняться родичам, даючи живим різноманїтні прикмети або вказуючи на те, що їм з тої чи іншої причини “некомфортно”, чоґось бракує: “Є, сняця покойники на дощ, а є, шо присниця, і справджуєця. Шось дають знати наперед. От мені як мати присниця, то я все захворїю, а як батько – все добре”⁸; “Як присниця, шо шось просе, то дають бїдним: помолїся там, за того, шо просе”⁹; “В нас Проводи в недїлю після Паски через тиждень і 9 жовтня – Івана. І то все дідам давали на ті Проводи. У вмерлих Паска тоді, як Проводи. В нас одна своїй дївчинї крашанки не положила на Проводи, і сниця

¹ Зап. Д. Димай 10.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Олексюк Ганни Федорівни, 1930 р. народж.

² Зап. Д. Димай 14.07.2006 р. у с. Граді від Грушицької Меланї Іванівни, 1925 р. народж.

³ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Нїни Петрівни, 1930 р. народж.

⁴ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатолїївни, 1926 р. народж.

⁵ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорїївни, 1927 р. народж.

⁶ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вознюк Ганни Іванівни, 1922 р. народж., уродженки с. Горанки.

⁷ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатолїївни, 1926 р. народж.

⁸ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Нїни Петрівни, 1930 р. народж.

⁹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васїрук Марїї Петрівни, 1927 р. народж.

їй, що всі дітки з крашанками стоять, а її питають – де твоя? А вона каже – а мама ззіла”¹; “На ніч [на Вілію] куті лишали, казали, покійники прийдуть на кутю, і яка страва була, лишали на столі, і всі ложки лишали. Не запрошували померлих, казали старі люди, що вони самі приходять, а запрошувати їх недобре. А їдна жінка, бідна, забарилася і не зварила куті, сама їдна живе, вона ще й зара живе, – і, каже, сниця мені: “Доню моя, всі вечерали, а я не вечерала, бо ти мені куті не зварила”².

Душі людей, яким належно не зроблено поминок, на Кременеччині часто ототожнюють з домовиком, вважаючи, що до року вони будуть шкодити домашнім.

Навіть померлий “своєю” смертю покійник чи його похоронні атрибути могли зашкодити живим. Відтак, щоб не боятися покійника, належало взятися рукою йому за ногу. Щоб померлий не “видавався”, не снівся, увійшовши для прощання, належало перше подивитися на “вікони” (ікони), а не на нього. Прийшовши з похорону, потрібно було насамперед помити руки і прикласти їх до печі. Воду, якою обмивали покійника, закопували чи виливали у “корчі”, де люди не ходять: “Воду виливали так, щоб ніхто не ступив, бо людина захворіє, на ноги заболіє. Її виливають, де три плоти сходзяця. І закопуєця”³; “Воду десь на вуглі хати виливають, де люди не ходять”⁴. Мотузку, якою покійному зв’язували ноги чи руки, найчастіше в часі похорону кидали в домовину, однак не завжди. Подекуди її зберігали вдома, вважаючи, що ця мотузка не дозволяє увійти до хати “нечистій силі”, “в’яже” руки забіякам, “сплутує” суддів: “Той шнурок, що руки чи ноги з[в]’язували, він дуже потрібний дома. Казали, в той дім вже нічого зле не зайде, ніхто нічого не зачепит, і таке... В мене він ще є у пріскринку”⁵; “А мені підказали, що ті шнурки треба сохрняти, і в мене вони за кроквою сохрняюця: то як дуже б’юця, то зашивають десь в одежі в рубчику кусочок, і всьо, спокійний. І от в мене вони сохрняюця, і в нас три сім’ї, і все спокійно”⁶; “Шнурок, як хто знає шось, то як йдуть на суд, то беруть з собою (чи руки, чи ноги в’язали – без різниці), але ж ще шось, певно, примовляли до того”⁷; “А того шнурка кїдають в домовину, а як хтось йде на суд, то беруть з собою, то так не засудят, легше буде”⁸. Обов’язково було перед похованням розв’язати таку мотузку, інакше покійний буде снитися і скаржитися: “Нашо ви мені руки зв’язали (чи, там, ноги)?”⁹

Загалом же, щоб покійник не шкодив, не залишали собі його особистих речей, особливо одягу, і навіть стружки з домовини клали покійнику в подушку і ховали разом з ним. Усіх приписів для “правильного” поховання дотримувались ретельно, а неодруженим померлим хлопцеві чи дівчині навіть імітували весілля – з короваєм, з восковими обручками тощо.

¹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

² Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнатці від Кучерук Ольги Дем’янівни, 1927 р. народж.

³ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

⁴ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

⁵ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

⁶ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

⁷ Зап. 18.07.2006 р. у с. Збларах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

⁸ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

⁹ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Антонюк Ніни Федорівни, 1924 р. народж.

По тому, як покійник лежить у домовині, вгадували, чи скоро у селі буде наступний померлий: *“Як очі відкриті, то ще має бути мрець”*¹.

Самогубців, особливо вішалників, ховали раніше під плотом біля кладовища або на роздоріжжі. Хреста над ними не ставили і ховали без священика, “бо то є великий гріх”. Поминали їх лише двічі на рік – на Вілью і в Зелену суботу. Згідно з відомостями зі с. Куликова, повішеника можна було поминати лише після семи років по смерті: *“Кажуть, сім років не можна на вішалнику [хреста ставити]. Колись так казали. Сім років не можна його ні почитувати, ні молитись за нього. Сім років пройде, тоді... бо не можна його. Бо він та[к] як то той, що душу віддав дияволу”*².

Окремий пласт вірувань стосується смерті **чародійників, відьмарів** тощо, про яких ще йтиметься далі. Як і повсюдно в Україні, на Кременеччині вірять, що чародії і грішні люди важко конають, доки не передадуть своє “знання”: *“Як то були ворожки, паршиве людям робили, то вона спокійно, та ворожка, не вмере”*³. Вони або просять когось забрати його від них, або передають самочинно з якою-небудь річчю, зі склянкою води, наприклад.

Щоб полегшити агонію, над ліжком конаючого чародія зривали “стіль” (бодай одну дошку). В іншому варіанті, який зустрівся лише раз, отвір потрібно було зробити у комин: *“Кажуть, що відьмі дуже тяжко є вмирати. Кажуть, що роблять отвір в димар, шоби їй було легше”*⁴. Тому, хто важко помирав, також давали в руки страсну свічку, клали його на околіт (обов’язково – без перевесла), забирали з-під голови подушку або перекладали його з ліжка на підлогу, відкривали вікна і двері, “шоб душа вийшла надвір”. Зазначимо все ж, що решта названих варіантів не обов’язково стосуються чародіїв. Якщо така людина перебувала при свідомості, вона просила прощення у тих, перед ким завинила, вказуючи, що саме лихого їм заподіяла. Після відпущення гріхів, а конкретніше, після вислову “Хай тобі Бог простить”, майже одразу надходила смерть.

Померти ж їм не давав “нечистий”, про що свідчить така бувальщина: *“Там баба довго не могла вмерти, і одна жінка пішла з дитиною її провідати, і дитина злякалася, років два чи три. Тій малій шось показалося, а та Настя то нічого не бачила. Каже: “Мамо, тікаймо, бо чорт...” І як та баба вмерла, то, кажуть, як пішов вітер по хаті – і в двері”*⁵. Оскільки джерелом чародійних знань часто вважають так звану “Чорну магію”, побутує й думка, що спокійно упокоїтись чародійникам нібито не дозволяє ця диявольська, за народними переконаннями, книга (написана білими літерами на чорному папері). Вважають, що якби посидіти біля такого вмираючого декілька часу, можна почути крики: *“Скільки там крику буде, як там оті цеп’ями будуть брать (цепами будуть бити. – В. Г.). Ото ті злії духи, то там брать будут*

¹ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

² Зап. Д. Димай 14.07.2006 р. у с. Куликові від Соломона Петра Павловича, 1932 р. народж.

³ Зап. А. Зюбровський 13.07.2006 р. у с. Кімнатці від Олещука Миколи Григоровича, 1961 р. народж.

⁴ Зап. Грина Бабій 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережець від Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. народж., уродженки с. Валигорів.

⁵ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

[душу]”¹. По смерті, як повсюдно стверджують респонденти, “вредні” люди “розливаються”, втрачають вигляд, а після поховання можуть виходити з могил і лякати живих.

Крім відьмарів, властивістю виходити з могили наділяють й інших покійників. Зокрема, “ходити” нібито буде “зздрісне таке, таке лукаве”, та людина, котра “зажалувала” собі за чимось у світі живих, або той, за ким дуже плачуть. Іноді, щоправда, вважають, що ходить не сам покійник, а лише його тінь або душа.

Поширеним на Кременеччині є сюжет, згідно з яким померлий (загиблий) чоловік приходиться до дружини: “Було так, що вмер чоловік, то жінка не мала покою. Лягає на постелі, а вона сохне, то до бабів возили”²; “Є, так кажуть, що покійник ходить. Мама як моя жила, а батька були забили, то вона казала, що був ото... Каже, я чула – ото такий зимний ліг коло мене...”³; “В сусідки був чоловік помер, то тоже ходив. Де які тарілочки були, то всьо поперевертає вночі і поскидає”⁴.

Окрему категорію становлять померлі, котрі нібито приходять до своїх коханих. Про це йтиметься при розповіді про так званого *перелесника*.

Щоб покійник не приходив, вносячи домовину з хати, трикратно стукали нею до порогу. Десь біля порогу чи у воротах у цей час спорадично клали сокиру – “Шоб, вроді, не виніс халяйство”⁵. Найдієвішим способом, щоб уберегтись від відвідин покійника, вважають обсіпання хати (на всіх чотирьох кутах) чи могили свяченим на Маковея маком, – доки покійник не вибирає маку, далі піти не зможе (обсіпати могилу маком, однак, вважають гріхом, бо померлий, збираючи мак, нібито не зможе постати на Страшний суд). Дієвим засобом вважали також вбитий у могилу осиковий кілок: “Забити, кажуть, осикового кілка, то воно не буде ходити”⁶. Зафіксовано на Кременеччині й оповідку з описом ще одного способу: “Казали, що діжку ставили [підкнуту], хліб, свічку (хліб клали всередину діжки, на нього – запалену свічку. – В. Г.), і закривали, а як прийде до хати те, що ходит, ото откривають ту діжку, і каже [покійник]: “Нащо ти світиши!?” – а каже [той, хто хоче його відвадити]: “На те свічу, шоб мертві до живих не ходили. І не положено тобі ходити! Іди і більше не приходь!”⁷ Часто також вважають, що аби покійник не приходив, його треба гонити: “Як нечиста душа ходить, то тре проганяти, сварити, шоб не йшов, – і не прийде”⁸.

Низка розповідей, оповідок та бувальщин з Кременеччини стосується такого колоритного персонажа як *чорт*, чи *диявол*, *сатана*, *нечиста сила*, *нечистий*, *рогатий*, *злий дух*, *не Боже*. Зокрема, побутує тут відома оповідка, як господар підібрав на дорозі барана й поклав його у воза, після чого коні не могли зрушити з місця. В інших

¹ Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Катеринчука Ярослава Устимовича, 1933 р. народж.

² Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

³ Зап. Д. Димай 10.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Олексюк Ганни Федорівни, 1930 р. народж.

⁴ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

⁵ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

⁶ Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Гуславського Костянтина Андрійовича, 1921 р. народж.

⁷ Зап. Д. Димай 14.07.2006 р. у с. Граді від Грушицької Меланії Іванівни, 1925 р. народж.

⁸ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

текстах йдеться про великого (рябого) собаку, який невідчепно йде за людиною, а потім несподівано щезає або зі сміхом відкочується вогненным колесом у ліс. У тих місцях, де нібито “нечистий водиться”, де є “нечиста сила”, постійно лякає: чорт з’являється у вигляді панка, може зі свистом з’явитися велика змія, “там завжди щось гуде, щось неясне робиться, щось являється”, “щось там кричить, гукає, сова якась там кричить”, “ніби сунеться щось – якби баран і не баран – ото щось таке”, людина чує сміх, що віддаляється, позад неї щось тупотить (в такому разі не можна було обертатися). У хаті, де є “нечиста сила”, весь час “щось товчється і ходить”.

Від нечистої сили застосовували ті самі обереги, що й від відьом тощо, насамперед молитву і все свячене, гострі залізні предмети. Наприклад, на Вілію під стіл як оберег клали сокиру чи серпа.

З віруваннями у “нечисту силу” пов’язана низка побутових заборон. У хаті й у себе у дворі заборонялось свистіти: “Шоб чорти не велися, не множилися”¹; “Ну, то, кажуть, що кличеш нечисту силу, рогатих кличеш”². Не можна було сидіти і “колисати” ногами – “Кажут, що чорта колишееш”³. Оскільки вважали, що “нечиста сила” особливо активна у період святку, від першої Вілії і аж поки не освятять воду на Водяну Вілію нічого не їли надворі – “То надвір нічого погане не буде заходити”⁴.

Викликати “нечистого” нібито можна в часі Андріївських чи святочних гадань. Небезпечним вважають відоме гадання за допомогою свічки і двох дзеркал: “Казали, ніби щось з того зеркала вискочило і драпнуло ту дівчину по лиці, і слід на все (назавжди. – В. Г.) лишився. Казали, що то була нечиста сила”⁵. В інших оповідках йдеться про те, як “нечистий” приходив, коли дівчата на Андрія гукали Долю.

Низка розповідей співвідносить “нечисту силу” з Іванівською ніччю й **цвітом напороті**. Його йшли шукати о дванадцятій ночі або на Івана Купала, або, за одним свідченням, у Зелену суботу. Вірили, що хто знайде, “буде щасливий і все знати буде”. Сміливцям не давала зірвати чарівного цвіту “нечиста сила”. На них нападав сон, їх лякало якимось плачем, стогонами, кидало у них камінням, черепками. За спорадичними уявленнями, щоб “не Боже” не зірвало голови, її необхідно було прикрити дванадцятьма макітрами. В міру настання дванадцятої години з голови зривало макітру за макітрою, – якби їх не було, зірвало б голову. Здобувши квітку, не можна було оглядатися, потрібно було закласти її на живе тіло (під шкіру) на лівій долоні. Якби заклав квітку в правицю, то, вітаючись, передав би своє щастя іншим⁶.

¹ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Пальчевського Олексі Власовича, 1932 р. народж.

² Зап. від того самого інформатора.

³ Зап. від того самого інформатора.

⁴ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

⁵ Зап. І. Бабій 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Кузів Галини Володимирівни, 1964 р. народж.

⁶ Зі спогадів автора про розповіді Марченка Володимира Давидовича, 1912 р. народж. (с. Зеблази).

Одними з проявів чорта вважають *вихор* та *вітровій*. Вітровій, паралельно, пов'язують з повішениками, однак враховуючи те, що їхні душі відходять до “нечистого”, такий подвійний зв'язок є цілком виправданим. Зокрема, коли зривається сильний вітер, буря, кажуть, що це хтось повисився, або ж що “вішалник дме” чи “диявол десь тікає”.

Стосовно вихору, традиційним є погляд, що то “нечиста сила крутить”, “чортяка крутить”, “чорт зривається”. Згідно з народною прикметою, “*Як чорт крутить, то дощ буде*”¹.

Оригінальним є пояснення природи вихору, зафіксоване у селі Дунаєві: “*Як по вулиці крутився вихор, то казали, що то диявол, бо то як він добирався до Бога, то янгол йому відсік одно крило, і тому то так крутить*”². Побутує на Кременеччині й уявлення, що якби у вихор кинути ножем, на ножі була б кров.

При зустрічі з вихором його трикратно або дев'ятикратно хрестили (“щоб чорт втік”) і присідали чи припадали до землі. Такою зустріччю не легковажили: “*Сміятися – Боже, борони, бо він може скрутити і хто його знає що може зробити*”. Якби ж людину все таки “підвіяло” (а тут вихор ототожнюють з вітром узагалі чи з так званим “сквозняком”, перетягом), звертаються до бабів, які вміють “скачувати яйця”.

Як і повсюдно в Україні, поширені на Кременеччині розповіді про *блуд*. Блуд може чіплятися до людини лише в певних місцях, про які всі знають, однак назагал може вцепитися де завгодно: і в лісі, і на дорозі серед міста, навіть у власній хаті. Вважають, що то “*щось нечисте так поробить, що людині в голові щось поплутається і воно ходє і не може знайти правильної дороги додому*”. Звичні предмети видаються не такими, як завжди: хати надміру великими, рови – глибокими, ліс – високим. Єдина надія – лише на коней, якщо доводиться їхати кіньми.

З оберегів від блуду на Кременеччині розповідають лише про молитву (особливо помічною є молитва “Чесному хресту”). Рекомендується також трохи посидіти на місці або поглянути назад себе проміж ніг. З облудливого становища міг вивести й випадковий зустрічний, коли питає, куди це йде та людина.

Безпосередньо пов'язаний з “нечистим” такий характерний персонаж української демонології як *відьма*. За розповідями з Кременеччини, відьми – це “такі баби, що робили вред корові”, робили так, що молоко “всохне” – корова молока не дає, що худоба неспокійна, слабує, гине: “*Відьми були. Щось зробит корові, то корова молока не дає, не пропускає, а то – і їстиме, і сохне... Перейде корові, подивиця, і вже корові щось бракує*”³. Молоко могли відібрати, зібравши на пасовиську “сліди” худоби і щось з ними почарувавши. Говорять, що як відьма йде до корови, то вона перекидається псом чи котом і в такому вигляді доїть корову чи відбирає масло з молока. Наділяють відьом і здатністю перетворюватись у предмети, зокрема, у прача. З цього приводу на Кременеччині побутують і оповідки та бувальщини з сюжетом, як перетвореній

¹ Зап. Петро Біляковський 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Чорної Софії Василівни, 1926 р. народж.

² Зап. П. Біляковський 16.07.2006 р. у с. Дунаєві від Качалюка Якова Ілліча, 1924 р. народж.

³ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

відьми перебивають лапу чи відрізають шматок вуха, у праці висвердлюють діри, а на ранок відповідне каліцтво спостерігають у когось з односельчанок. Доволі рідко, але стверджують і на Кременеччині, що відьми голі літають шкодити коровам на мітлі чи на мотичці крізь комин.

Іноді стверджують, що відьми шкодили й коням (тоді коні ставали неспокійні, кидалися по хліві, мов божевільні), собакам (собака стає скаженим і кидається на своїх домашніх) і навіть людям (людина слабує, їй ніби відбирає розум). Також, як і ласка, відьма нібито плела коням гриву у косички: *“Кажуть, якась відьма коням косички поплела. Ленту червону від відьми в гриву влітали”*¹. Однак у більшості випадків їхній негативний вплив скерований усе ж на корів. Часто вважають, що робити зло відьма мусить, навіть якщо в нібито непоганих стосунках з сусідами, *“бо інакше їй недобре буде”*.

Щоб захистити худобу від відьом, на ніч ніколи не давали молока з хати, у кутку в хліві ставили сокиру лезом догори, на порозі хліва закопували свячене зілля, в двері хліва застромлювали глід (*“Казали, що відьма поколеця об ті колі́хи”*²), свяченим на Маковея маком посипали коло брами і вішали маківку на двері біля корови, кропили подвір'я і хлів свяченою водою. Як перший раз гнали худобу на пасовисько, кропили худобу стрітенською або йорданською водою, посипали свяченим маком, били її свяченою вербою (за іншою версією, свяченою лозою корову виганяли перший раз пасти не від відьми, а щоб одна корова іншу не біла).

Зафіксовано на Кременеччині відомий поділ відьом на родимих і вчених: *“Ті відьми були родимі. Могли і навчитися – то такі, що там і мама вміє відьмувати, і баба, то вони і дочку навчать. Воно то ніби і родиме, але вже не те, бо ж вчили її, ту дочку”*³. Відомостей про зібрання відьом на Кременеччині не виявлено. Впізнати відьму можна було за тим, що у церкві вона все намагається потягнути священика за ризи. Спорадично ознакою відьми вважають невеликий хвіст. “Первак” може опізнати відьму в церкві під час освячення пасок: вони показуються йому з дійницями на головах. Якщо видоїти корову, яку доїть відьма, і вилляти молоко на розпеченого серпа, ту відьму буде дуже пекти й вона прибіжить просити з хати якийсь предмет. Знахар може у такий спосіб показати відьму постраждалим, хоча при цьому сам ризикує, якщо вміння відьми як чародійки виявиться кращим, ніж у нього.

Назви *знахар* чи *знахарка*, *ворожка*, *волшебниця* (*волшебніца*), *калдун* (*чаклун*) побутують з назвою *відьма* паралельно. Подекуди їх значення ототожнюють (хоча часто вважають, що ворожка – це лише жінка, яка вміє гадати на картах або ще й знається на травах, а поганого людям не робить; позитивом часто наділяють і окремих знахарів, як людей, які “знають” і можуть допомогти людям проти інших, поганих знахарів, уміють лікувати (Зокрема, найточнішим і водночас найтипівішим можна вважати вислів інформатора з Великих Бережців: *“Були в нас знахарки – вони людям помагали,*

¹ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

² Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

³ Зап. І. Бабій 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. народж.

лікували їх. Були ще й *ворожки* – вони вмiли ворожити, казали людям, що їх чекає. Були і *вiдьми* – робили вред коровi”¹). Вважають, що вони можуть зробити людям погане, “почарувати”, наприклад, якимось зiллям, наслати на людину хворобу, “забирають в сусiдiв, щоб не велося господарство, в сiм’ї щоб згоди не було”, “роблять таке, що забирають з дiтей малих щастя і передають на чужi дiти”, розлучають хлопця з дiвчиною. Вiдробити “чари” могла та сама вiдьма, що зробила. Могла і друга, але це було тяжче, бо вона не знала, як чари накладено.

Рiдко, але зустрiчається ще на Кременеччинi назва *упир*. За розповiдями, упирi мало чим вiдрiзняються вiд вiдьом чи iнших “калдунiв”. Iнформацiя про упирiв доволi скупа, однак народна етимологiя навить спромоглася пояснити вказану назву в тому аспектi, що упирi – це були “упертi” за життя люди: “Як вмирали якi люди, а за життя були дуже впертi, то їх душi ходили і тi душi люди називали упирами. Тi упирi тоже шось ходили, шось шукали якесь зробити, якусь пакость”²; “Вiдьма – то така баба, що вона шось знає, що коли вона з кимось в поганих вiдношеннях, то прийде і коровi шось поробе. Люди казали, що в неї є хвiст. А то, що перекидається на kota чи собаку, то не є вiдьма, то шось друге. На то кажуть шось нiби вепер, вепри – шось таке подiбне. То нiби якийсь вид вiдьми, шось таке. То так тут за старих часiв говорили. Не знаю, правда, чи то людина яка, чи звiр, чи шo”³.

Часто для позначення людини, що вмiє “помогти”, не було спецiальної назви. Казали – *баба*, адже і уроки зiмали, і рожу спалювали тощо, як правило, жiнки нефертильного вiку. Найпопулярнiшим на Кременеччинi способом вiд неофiціальних хвороб було викачування яйцями (подекуди вважають, що найкраще допомагає яйце вiд чорної курки). Так боролися з “пiдвiєм”, “ляком”, “вроками” (Поza тим, способи зняття “врокiв” були найрiзноманiтнiшими). Викачування супроводжувалося молитвами і замовляннями. Для прикладу, наведемо одне iз замовлянь вiд “пiдвiю”: “Вiтер, вiхор ранiшнiй, полудневий, вечiрнiй, я тебе не викурую, не вирубую, – Божими словами вимовляю. Iди собi на очерета, на болота, на гниле колоття. Там, де пташки гнiзд не мостять, там, де мухи не лiтають, там тибi цвисти, коренитися, лист розпускати, там тибi землю пiдсипають, там тибi воду пiдливають, чорний корiнь вiд кровi, а жовтий вiд костi”⁴. Викачане по чолi, грудях, животi, руках і ногах яйце вибивають на воду: якщо жовток лопне і яйце розiдеться завихреними стовбурами – людина була “пiдвiяна”. У важчих випадках викачують три яйця почергово.

Окрему категорiю демонологiчних персонажiв становлять *персонiфiкацiї хвороб*. Майже сто рокiв тому бувальщину про персонiфiкацiю чуми зафiксував у с. Лопушному на Кременеччинi В. Кравченко: “У нас дуже слабувала скотина, падiжка була. То оце перед тим, як має у чийому дворi заслабнути скотина, до того прибiга у двiр собака.

¹ Зап. I. Бабiй 11.07.2006 р. у с. Великих Бережцях вiд Климця Дмитра Михайловича, 1920 р. народж.

² Зап. I. Бабiй 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях вiд Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

³ Зап. I. Бабiй 15.07.2006 р. у с. Куликовi вiд Васьковського Дениса Iвановича, 1924 р. народж.

⁴ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зблзазах вiд Стадницької Ганни Романiвни, 1921 р. народж.

А в нас то був свій такий собака, що було впізна чи відьму, чи вовкулаку.

Ото прибіг до нас у двір той собака, що слабість то ніби вона... А наш собака, як побачив, то начав гавкати, дак той як кинувся на нього, то так нашого й закинув аж у сіни, що він уже боявся й виглянути! А на другий день у нас заслабло аж дві корови”¹.

У матеріалах В. Кравченка знаходимо й оповідку з мандрівним сюжетом із цього ж села про персоніфікацію “інфлуенци” (грипу): “Оце у нас була слабість, що руки та ноги одбере, й голова булить, а чоловік ляже тай слабує – не піде. Ну, так ото як буде мав хто слабувати, то перед тим до нього у хату заходе Дівка распатлана, росхарбана, не прибрана, її запрошують їсти, а вона не хоче. Вийде з хати – і то уже там кілка душ заслабне.

А лічилися у нашому селі тим, що ходили по хатах колядувать, то та “Дівка” побаче, що вже люде колядують, подумає собі: “Шо ж це я так довго вже тут ходжу... Вже забарилась я, коли люде вже колядують?” – Та візьме тай обірве – на який час перестануть люде слабувать”².

Потрібно зазначити, що опосередкована вказівка істотам “не від цього світу” на нелогічність їхніх дій істотно впливає на їхню подальшу поведінку: вони після цього уже не з’являються серед людей³. Дещо редуковану оповідку, пристосовану під бувальщину, вдалося записати на околиці Кременця в 2006 році: “В нас за Польці ходила така слабість – червонка. То ходили літом колядувати до хатів, до фігурів. І так страшно було йти – ну де ж, літом колядувати... А один питає: “А чого то ви колядуєте?” А йому: “А чого така слабість ходит?” То в 32 чи в 33 було”⁴. В первісному варіанті, очевидно, з питанням, чому люди колядують влітку, зверталася саме персоніфікація “червонки” (холери).

Завважимо також, що колядування в неурочний час було раніше розповсюдженим на Волині доволі широко⁵.

¹ Кравченко В. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. С. 9.

² Там само. С. 8.

³ Це, зокрема, стосується й “живих небіжчиків”. Як приклад, наведемо оповідку з бойківсько-гуцульського пограниччя: “Ходив мертвий чоловік до жінки. Вона пішла сі пона радити, шо робити. Мучить її вночі... Піп їй там шось порадив. Коли він приходит, ти сиди, дивиси в дзеркало і збирайсі, аби ти не спала. Він прийде і будé тебе питати – ти куда сі збираєш? Кажи – на весілле. Кудя? А брат з сестров сі женит. А він скаже – то не може таке бути. А ти – а то може таке бути, аби мертвий до живих ходив? І, каже, шо так вона зробила, і так пропало, і більше він не приходів” (Зап. 15.07.2003 р. у с. Порогах Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Фуфалька Гната Васильовича, 1922 р. народж.).

⁴ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

⁵ Для прикладу, варіанти неурочного колядування зі Славутщини: “Колись то но колядували вдовиці, на дворі, на вулиці, як довго доцу нема, то наколядують доцу. Вони вдови – в Бога вгодні. І йшли до кринички, і коло кринички колядували” (Зап. 24.07.2007 р. у с. Цвітосі Славутського р-ну Хмельницької обл. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. народж., уродженки с. Варварівки цього ж р-ну); “Як не йшли доці, то три вдовиці йшли до криниці і колядували. І літом, як треба” (Зап. 19.07.2007 р. у с. Волиці Славутського р-ну від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. народж.); “Перед Пётром, чи навіть після Пётра, то дуже мерли люди в селі. А хтось то їм сказав, шо ви колядуйте. І стали колядувати, і перестали люди мерти. А то дуже люди мерли в селі. І зара так од тих пор

У контексті демонології цікавою є така хвороба як *перелесник*, відомості про яку вдалося почерпнути у двох селах: “Достала перелесника”, то як влюбця дуже. До бабів возили”¹; “Можна достати перелесника, то як злякаєся. Як перелесник, то треба купити чорну свиню і загородити її в куточок, і в 12 годин виходити і казати: “Видавайся свині, а не мені”. В нас один хлопець пішов в армію, а дівчина так затужила – дістала перелесника”². Потрібно зазначити, що “перелесник” – це водночас і хвороба, і демонічний персонаж. Як за матеріалами П. Чубинського чи В. Кравченка з Житомирського повіту, Івана Остапика з Золочівщини, так і за матеріалами з Кременеччини, це злий дух, який з’являється молодим людям в образі коханої померлої особи³.

Великим лихом для села були *посуха* та *градобій*. Вони могли знищити весь урожай, прирікаючи людей на голодне існування. Щоб уникнути посухи, на Кременеччині дотримувалися заборони до Провід городити плота чи стовпити, а особливо на Провідному тижні – “борони Боже, бо то не буде дощу”. Дізнавшись, що хтось порушив заборону, розкидали загорожу (або “розвалювали хоть одне прасло в тому плоті”) і виривали кілки, навіть і на цвинтарі. Враховуючи зв’язок Провідного тижня з поминанням померлих, закономірною є думка, що дощ є в їхній компетенції і що посуха є покаранням за те, що їх потривожили, роблячи у землі отвори.

Якщо ж бажаного дощу тривалий час не було, хресним ходом святити по криницях і джерелах воду, ляляли туди свячену воду. Також освячували фігури у полях. У с. Кімнатці мужчини йшли до річки і там “ворушили” (підіймали) великий камінь, а дев’ять вдів сіяли на той камінь мак і просили Бога, щоб дав дощу (Йшли вдови, “бо вони найбідніші”).

пішло, що тільки Петрівка – і колядують, колядують колядки. Це я таку байку чула. Господь його знає, де таке було, но було. Любі колядки” (Зап. 23.07.2007 р. у с. Миньківцях Славутського р-ну від Кальчук Анни Захарівни, 1926 р. народж.); “*На Різдва, і ще в Петрівку колядувати мо[ж]на. Колядніх – то співали в Петрівку дівчата. Любі колядки. По хатах не ходили, але колядувати мо[ж]на”* (Зап. 23.07.2007 р. у с. Миньківцях Славутського р-ну від Вітер Олени Павлівни, 1929 р. народж.); “*На Введенне починали колядувати. І ще після Різдва довго колядували. Після Стрітіння вже не колядували. Але ще в нас старі баби колядували на Ганні (7 серпня. – В. Г.)”* (Зап. 23.07.2007 р. у с. Миньківцях Славутського р-ну від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. народж.).

Узагалі ж, потрібно констатувати, що порушене питання термінів виконання колядок не досліджене ще достатньо в етнографічній і фольклористичній літературі. Для прикладу, попри класичний період “від Введення до Стрітіння”, зустрічаються варіанти, які пов’язують виконання колядок з першим чи останнім вижатим снопом (якого, теоретично, вже можна поставити за “діда”). На Кременеччині, зокрема, колядувати, а точніше, розучувати колядки, дозволялося “від гречаного снопа” – як уже пов’язали гречку. В селах Богородчанського району Івано-Франківщини можна було колядувати, якщо вже є вижати сніп вівса. Див. також: *Творун С.* Колядування на жнивях / *С. Творун* // Народна творчість та етнографія. Київ, 2007. № 3–4. С. 37–39.

¹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

² Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

³ Див.: *Чубинській П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русській край... С. 199; *Кравченко В.* Звичаї в селі Забрідді... С. 52–54; *Остапик І.* Золоті розсипи Голігір / *І. Остапик* // Народознавчі Зошити. Львів, 2002. №. 3–4. С. 276.

Щоб градом не вибило врожаю, не працюють на землі у Градову середу (за однією з версій, це наступна після Преполовеної середи, тобто середи між Паскою і Трійцею¹, за іншою, Градова середа – це середа тижня по Великодню²).

За розповідями, були раніше люди, що могли відвести від села чи розігнати грозову / градову хмару. У с. Дунаєві для таких людей зафіксовано назву *планетчики*³. Вони “розводили” хмару руками, так що та роздвоювалась і обминала село; молячись до фігури, хрестили хмару в різних місцях мізинним пальцем (або складеними до купи мізинцем і великим пальцями) тричі по три; хрестили хмару з чотирьох сторін, кожного разу змовляючи молитву “Чесному хресту”; виходили наперед хмари з іконою чи зі страсною свічкою і тричі хрестили хмару ними. Іноді хмару відводили убік сапами, роблячи рухи від себе. Дуже помічним був ліщиновий прут, яким розборонили вужа і жабу, і дехто послуговувався саме ним (також потрібно було дев’ятикратно перехрестити ним хмару). Помічною проти хмари вважали й молитву до святого Іллі – завідувача водами й дощами. Спорадично, однак, побутує переконання, що знахар може розігнати хмари тільки два рази, а вже не третій “підє та хмара, куди хоче”⁴. Спорадично вірять, що розганяти хмару може лише перший або перший чи останній із дітей. Стосовно цього зауважимо, що наймолодшого серед дітей називають на Кременеччині мізинчиком, отож поданий вище спосіб перехрещувати хмару мізинцем може бути пов’язаний саме з цим. Вважають також, що коли *первак* (перша дитина) розкусить градину, град підє дрібніший.

Як надходила градова хмара, гроза, повсюдно виносили надвір і “кидали” навхрест коцюбу і лопату (іноді саму лопату клали на порозі, держалном до середини, а робочою частиною на поріг), чіпляли на вуглах хати освячену вербу чи кидали її в піч, в хаті на вікні засвічували стрітенську (спорадично – страсну) свічку – “громніцу”, щоб блискавка не влучила в хату.

Щодо інших атмосферних явищ, на Кременеччині зафіксовано ще такі уявлення, дотичні до демонології та вірувань: “Коли дощ падає і сонце світить, казали, що то відьма масло б’є”⁵; “Веселка, кажуть, п’є з річки воду”⁶; “На Івана Купайла сонце міниться. І на Паску – такі крашанки від сонця розходяться: сині, червоні, такими купами розходяться”⁷; “На Івана дивляця, як сонце купаєця: випливе – і знов сядє за хмарку, і так кілька разів”⁸.

¹ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

² Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

³ Зап. П. Біляковський 16.07.2006 р. у с. Дунаєві від Гонтарюк Марії Яківни, 1938 р. народж. У матеріалах В. Кравченка зустрічаємо ототожнення назв *знахор*, *чорнокнижник* і *планетник*. Див.: Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 48. Натомість у матеріалах Б. Сокальського *планетники* – це, власне, люди, що вмюють замовляти дощ, град та ін. або ж, навпаки, за допомогою злих духів накликати град, дощ, бурю тощо. Див.: Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 253.

⁴ Зап. П. Біляковський 17.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Олексюк Валентини Йосипівни, 1928 р. народж.

⁵ Зап. П. Біляковський 13.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережець від Корицької Марії Василівни, 1928 р. народж.

⁶ Зап. П. Біляковський 11.07.2006 р. у с. Ікві від Маливанчук Христини Терентіївни, 1926 р. народж.

⁷ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

⁸ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

Лише один раз зафіксовано на Кременеччині назву **двойняк**. Це, як вважають, люди, які роблять шкоду внаслідок того, що в них вселився “злий”: *“Якщо він його мав, він в його вселився, той злий, то вже та людина – двойняк, вже може всяке зло робити”*¹. Кременецький двойняк перегукується з відомим дослідникам демонології персонажем **двобушником**, у якого нібито є дві душі, й коли одна, людська, спить, інша, демонічна, ходить світом і творить зло.

Побутували раніше на Кременеччині й вірування про **вовкулаків**. Це можна припустити на підставі уривка з наведеної вище бувальщини, зафіксованої більше ста років тому В. Кравченком у с. Лопушному: *“А в нас то був свій такий собака, що було впізна чи відьму, чи вовкулаку...”*² З цього ж уривка дізнаємось і про наявність вірування про так званих собак-**ярчуків**, здатних нібито розпізнавати “нечисту силу” і протистояти їй. На жаль, у 2006 році не вдалося виявити відомостей ні про одних, ні про інших.

Магічними властивостями наділяли **першого відвідувача** оселі в часі великих свят: *“На Андрея і на Василя хотіли, щоб перший зайшов мужчина до хати, щоб було добре, щоб був господар в хаті. Як жінка зайде, то недобре”*³. Характерних назв, як-от **полазник** чи **новолітник**, на Кременеччині, однак, не зафіксовано.

Безпосередній стосунок до демонології мають персонажі, якими лякають дітей. На Кременеччині таких виявлено декілька.

Традиційною для Кременеччини льяканкою є загальновідомий персонаж **бабай** (страшний, чорний і волохатий), – ним лякали у найрізноманітніших, чітко не означених випадках.

Лише як про льяканку для дітей розповіли про **лісовика**: *“То і колись давно лякали, щоб діти не йшли в ліс, що є якийсь такий лісовик”*⁴. Інших відомостей про цього персонажа не виявлено, на відміну від домовика, яким також лякали дітей.

Схоже, як і в інших районах Волині та Полісся, дітей на Кременеччині лякали **залізною бабою**, щоб не йшли до річки, не толочили конопель чи не рвали гороху: *“Не йди в річку, до річки, бо в коноплях сидит залізна баба, – так лякали дітей”*⁵; *“Лякали, що не йдін, діти, в горох, – там зелізна баба сидит”*⁶; *“Нас, малих, лякали, що в коноплях чи десь за хатою залізна баба сидить”*⁷.

Подекуди замість залізної баби у цьому значенні виступає **баба-Яга**: *“В горох не йди, бо там баба-Яга сидить”*. Ну, лякали, бо ж діти то піде в горох. Єслі б воно рвало по людськи той горох, а то взяла потягнула – корча вирвала. То то малих дітий не пускали”⁸.

¹ Зап. 13.07.2006 р. у х. Сапанівській Хотівочці с. Сапанова від Штуки Анни Степанівни, 1922 р. народж.

² Кравченко В. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. С. 9.

³ Зап. 13.07.2006 р. у х. Сапанівській Хотівочці с. Сапанова від Штуки Анни Степанівни, 1922 р. народж.

⁴ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Скоропляс Олександри Григорівни, 1925 р. народж.

⁵ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнатці від Кучерука Прокопа Тимофійовича, 1921 р. народж.

⁶ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вознюк Ганни Іванівни, 1922 р. народж., уродженки с. Горанки.

⁷ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

⁸ Зап. Ігор Гілевич 09.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Микилитюка Зиновія Степановича, 1945 р. народж.

Функційно тотожним до залізної баби персонажем є *капустяний дід*, про якого згадали у с. Кімнатці: *“То є такий, казали, в капусті. Тільки будете збитки робити, то прийде такий капустяний дід і вас забере в торбу. Колись дітей лякали, і діти боялися”*¹. Принагідно зазначимо, що згадок про цього страшного діда у відповідній етнографічній літературі ми не виявили.

Безперсонажною льяканкою можна вважати так зване *око*, яке нібито є в озерцях і “саджавках” (копанках): *“Кажуть, шо є таке око, там вода свірлом йде, не можна купатись, бо втопишся”*². Як подекуди вважають, це “око” – око якогось змія, що живе у водоймі. Воно притягує до себе, як магніт, і якщо людина втрапить до нього, то не матиме сили вибратися³.

Доволі суперечливими є зафіксовані на Кременеччині відомості про *русалок* (побуває також назва *мавки*⁴). Переважно респонденти заперечують існування відповідного пласту вірувань на своїх теренах. Прикметними, зокрема, є такі висловлювання: *“Русалків в нас не було, за них не знаю. За русалки чула, але в нас такого не було”*⁵; *“Чула я за русалку, шо таке десь є, але то в нас не дуже знають, бо такого в наших селах нема”*⁶. Водночас трапляються й ствердні свідчення, згідно з якими вимальовується образ русалки як духа жіночої статі, тісно поєданого з водною стихією. Русалки нібито живуть в озерах, хоча можуть виходити й на сушу; вони можуть залоскотати чи втопити, особливо молодих хлопців і особливо в часі Івана Купала: *“Казали колись, шо росалки ходили по землі, співали. То вони в воді десь”*⁷; *“Було таке, шо*

¹ Зап. А. Зюбровський 13.07.2006 р. у с. Кімнатці від Казів Тетяни Яківни, 1923 р. народж.

² Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

³ Зі спогадів автора про розповіді Марченко Агафії Романівни, 1911 р. народж. (с. Зеблази).

⁴ Мавок з русалками не ототожнюють, однак функційної різниці між ними не простежується. Докладніше про мавок та русалок розповіла уродженка м. Корця: *“Мавки були і ше, як ми кажем, русалки, то є русалки у воді, так мавки є і в житах. Зараз в нас жито так не сіють, більше пшеницю, а пшениця не така висока, як жито, то тим мавкам нема де сховатися, от тому зараз вони вже перевелися. А раніше в житах мавки водилися. Мавки – то були дівчатка, які загинули не своєю смертю: можливо, вони були повішані, може, шо друге. І та молода дівчина, яка гинула, не була ше заміжня, отже, її душу не приймали там, де всі душі. І та душа блукала до певного періоду, поки не пройде чистилищі. І такі душі приймали людську подобу і жили собі в житах, у полях. Кажуть люди, шо ніби бачили мавку в житті в білому вбранні – це тому, шо невест хоронили обично у вбранні білому, в звичайній білій сорочці. Якио мавки, кажуть, були в житах, то вони людину одиноку, людину, яку перелесник налякав, і вони ту людину ту залоскотували, шоби вона з ними лишилася, шоби їм до компанії була. А вже русалка – то та сама дівчина, тільки шо втопилася, яка пішла втоплена з життя. Дівчата топилися з різних причин: чи то з нещасного життя, чи з нещасливого кохання, чи, може, хтось втопив. І такі вже були русалки. Вони виходили з води в місячну ніч і грілися – для них місяць був, ніби ото сонце для нас. На березі вони собі танцювали: ті, шо пішли з життя самі, – і були веселі; а які журилися від того, шо пішли з життя, – то ходили хмурі, не співали”* (Зап. І. Бабій 13.07.2006 р. у с. Ікві від Средової Людмили Михайлівни, 1940 р. народж., уродженки м. Корця Рівненської обл.). Зауважимо, що локалізація у житах притаманна для русалок ніскільки не менше, ніж у водоймах, отож назви *мавка* й *русалка* потрібно вважати синонімічними.

⁵ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

⁶ Зап. І. Бабій 15.07.2006 р. у с. Куликові від Чоповської Параскеви Петрівни, 1931 р. народж.

⁷ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вознюк Ганни Іванівни, 1922 р. народж., уродженки с. Горанки.

одного хлопця русалки залоскотали”¹; “Кажуть в нас в селі, що до Івана не можна було купатися в ріці, бо русалки залоскочуть. Але що то таке, ті русалки, і як вони виглядають, я не знаю”²; “Або мавки по озерах колісь залоскочували хлопців – говорили тожє в легендах, що в озерах були мавки. І русалки тожє залоскочували, тожє, казали, так само. То в нас тут в Малих Бережцях так розказували. Ті русалки і мавки – то були якісь такі суцества, навіть не знаю, як ото пояснити, о, тільки така легенда йде, от як ото ті відьми, і русалки, і всяке таке...”³; “Говорили ше люди колісь, що в озерах є такі духи – то їх русалки називали. І казали, що вони ніби заманюют хлопців молодих у воду, і там ті хлопці потім топляться. Але як воно то там було і чи то правда, то я того не знаю”⁴.

Одними з найпопулярніших в українців демонічних істот є домашні духи. Залежно від регіону – годованець або домовик. Для Кременеччини притаманні розповіді, бувальщини та оповідки саме про **домовика**. Згідно з уявленнями місцевого населення, домовик нібито невидимий або ж “невеличкий чоловічок такий” чи “панок”. Іноді вважають, що він схожий на господаря хати. Бачили його нібито й чорним котом чи собакою, чорним зайцем. Подекуди вважають, що домовик може бути скрізь на обійсті чи в хаті. Як правило, локалізують його на горищі, коло покутного вікна, в кучі у п’єцу, в розлогих заростях “бузнику” (бузини). Іноді стверджують, що він – не в кожній хаті, проте частотними є й протилежні свідчення: “А домовик, кажуть, що в кожній хаті він є, в кожній хаті він мусе бути. Но є такі хати, що він тихо, а по других хатах він може показуватися”⁵; “Кажуть, що домовик в кожній хаті є, помагає. Як постройця людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю”⁶; “Кажут, що жадної хати без него немає. Він у кожному дворі є. Ну, тільки не до кожних людей має доступ”⁷.

Часто вважають, що “як він є в домі, то добре. Він охороняє, він такий якийсь”, “в тій хаті дуже щастя ведеця, він йому помагає”. Наприклад, домовик допомагає пасічникувати, відлякує злодіїв. Зафіксовано на Кременеччині й рудимент відомої оповідки, як він колісав дитину.

З іншого ж боку, розповідають, що домовик “наповредливий”, робить “збитки”: лякає, човпється на горищі, перекидає там все, може все перебити і в хаті. Іноді чути, як він скидає все з горища, а встають зранку – нічого нема. Також він може запхати коня в ясла, так що доводиться їх розбирати. Ганяє коней уночі до поту. Може уві сні перенести чужу людину, що ночує в хаті, на інше місце.

¹ Зап. І. Бабій 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Никитюка Сергія Васильовича, 1933 р. народж.

² Зап. І. Бабій 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. народж.

³ Зап. І. Бабій 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

⁴ Зап. І. Бабій 11.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Климця Дмитра Михайловича, 1920 р. народж.

⁵ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

⁶ Зап. 17.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

⁷ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Антонюка Трохима Михайловича, 1920 р. народж.

Чи буде домовик шкодити, іноді залежить від його особистих уподобань: “Але він ше, бува, шо когось полюбе, а когось і не полюбе, то ше робе якісь і фокуси – шось поперевертає, отаке”¹; “Кажуть в нас таке, шо як в коня заплетена грива, то значить добре – він там ведеця, і всьо... Но як в коня не заплетена грива, то він мокрий – прийдете рано, – якось не ведеця йому той хліб”² (Масть коня підбирали ту, яка ведеться у господарстві: “Батьки тримали риже, то і я тримаю риже. Чорне, кажуть, слабувати буде”³; заплетеної домовиком гриви, як правило, не розплітали, тому що це було важко). Стосовно приписуваного домовикові заплітання коням гриви, іноді респонденти схильні вбачати у цьому вияв діяльності ласки, однак і в цьому випадку вказують на те, чи полюбить вона тварину: “То таке як жінка заплете косу, то таке у коня може бути. Ну, то ласиця. Бігат така ласиця в хліві, така маленька, рябенька. То вона кого полюбит. То, кажут, шо домовик [нібито заплітає], а [насправді] то ласиця заплітає”⁴.

Як і в поліському інваріанті розповідей про домовика, матеріал з Кременеччини вказує на його безперечний зв'язок з господарем хати: “Він в хаті постійно находиться, постійно є. Він з господаром знається”⁵; “Він всьо робе: і на добро, і на зло робе часом. [...] А чи добре, чи зле робить, то залежить ше від того, який він є, той домовик, який господар хати, де він живе”⁶; “Його так не побачити, його тільки господар бачив”⁷; “Він тільки з хазяїном спілкується. Він схожий, кажуть, на хазяїна: який хазяїн – такий і він”⁸. З іншого ж боку, іноді домовик у бувальщинах з Кременеччини нагадує карпатський варіант – так званого “годованця”. Зокрема, коли господареві надійде час помирати, він нібито може передати домовика в інші руки; помирає такий господар не у себе в хаті на ліжку, а десь під плотом, бо ж душа його належить вже “нечистому”. У цьому ракурсі заслуговує на увагу й те, що домовик пов'язаний не лише з господарем, але й з місцем, на якому той мав обійстя: “Як сподар помирає, а його нікому не доручили, то там сидит ше”⁹.

Варіанту, коли домовика просять знайти загублену річ, на Кременеччині не виявлено. Цікавим, однак, є спосіб віднайдіння згуби за допомогою перев'язування ніжки стола: “Як шось згубиця – корова чи шо де положив.., то перев'язати ніжку в столі платочком чи чим – і найдеш”¹⁰. Можна припустити, що певний стосунок до домовика цей спосіб все ж має.

¹ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

² Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

³ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

⁴ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Пальчевського Олекси Власовича, 1932 р. народж.

⁵ Зап. А. Зюбровський 13.07.2006 р. у с. Кімнатці від Олещука Миколи Григоровича, 1961 р. народж.

⁶ Зап. І. Бабій 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

⁷ Зап. А. Зюбровський 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережць від Грушицького Миколи Семеновича, 1945 р. народж.

⁸ Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 р. у с. Граді від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

⁹ Зап. Надія Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

¹⁰ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

Аби домовик не шкодив, йому на горище ставили несолену пшоняну кашу (водночас кутно й коливо варили з пшениці), несолену паляницю, – “бо як посолити, то він кине мискою там в сіни, в калідор, скине”. Як стверджують респонденти, “з ним треба так по-харошему, то він не буде робити біди, злого шось”.

Хоча домовика нерідко ототожнюють з чортом, все ж домінує погляд, що “зле” і домовик – не одне і те саме – “домовик – то є свій, домовик”. Типовим є ототожнення домовика з душею померлого. Часто, хоча й не завжди, з такою, якій чимось не догодили, або з душею безпірно померлого: “*То якась така душа*”¹; “*Якшо хтось помре в хаті, і то тій душі не догодиш – не зробиш дев’ять день убід, сорок день і рік, і на церкву не даси, бідним за упокой не даси – і то в хаті є той домовик. То він в хаті до року все б’є*”²; “*Ну, казали, що десь човпється. Не дає ноччу спати. Кажуть, що вертається, стукає, як хто помре*”³; “*Якшо якийсь покойник не так вмер, то по горі десь стукає, то кажуть – домовик*”⁴.

Щоб позбутися домовика, обсипали хату свяченим маком, освячували хату, творили молитву, викурювали його яким-небудь ядучим димом, наприклад з підпалених риб’ячих нутрошів.

У Карпатському регіоні вважають, що домашнього духа – *хованця*, або ж *годованця* тощо, який за функціями майже тотожний домовикові, – можна виносити собі з маленького недорозвиненого курячого яйця – *зноска*. В околицях Кременця таких відомостей не зафіксовано, однак певні позараціональні уявлення про таке яєчко побутують і тут.

Зносок (*зносик, зносочок, недоносок, мизинчик*), як вважають на Кременеччині, – це перше чи останнє знесене куркою яйце. Подекуди його їли без застережень або викидали курам чи й просто у сміття, не сприймаючи як наїдок: “*Зносок – то перше яйце. Їли*”⁵; “*Зносок – останнє. Їли*”⁶; “*Таке маленьке яєчко – мизинчик. Іде в хід, так як і всі*”⁷; “*Перве яйце – зносок. Не їли, курчатам віддавали*”⁸; “*Зносик викидали курам*”⁹; “*Зноска не їдять, викидають в сміття, бо воно маленьке*”¹⁰; “*Зносик викидали десь в кущі*”¹¹. Однак зустрічаються й інші варіанти. Згідно з одним із них, зноска розбивали, перекидаючи через хату: “*Зносок то перве яйце. Раніше люди перекидали через хату*”¹²; “*Зно́сик, як курка знесла, то його стараюця перекинути через верх хати. Шо*

¹ Зап. від того самого інформатора.

² Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

³ Зап. А. *Зюбровський* 17.07.2006 р. у с. Гаях від Антонюк Ніни Федорівни, 1924 р. народж.

⁴ Зап. 14.07.2006 р. у с. Савчицях від Раїси Ксенофонівни, 1965 р. народж.

⁵ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Скоропляс Олександри Григорівни, 1925 р. народж.

⁶ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

⁷ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

⁸ Зап. 13.07.2006 р. у х. Сапанівській Хотівочці с. Сапанова від Штуки Анни Степанівни, 1922 р. народж.

⁹ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

¹⁰ Зап. 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Никитюка Сергія Васильовича, 1933 р. народж.

¹¹ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

¹² Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнатці від Кучерука Прокопа Тимофійовича, 1921 р. народж.

ж там їсти, як воно таке мацєньке”¹; “Недоносок не їли, просто викидали, через хату викидали”²; “Кажуть, перекинь через хату – не буде ті маленькі яйця нести”³; “Недоносок треба викинути через хату, щоб вона його більше не несла”⁴. Згідно з іншим, віддавали зноска бавитися дітям: “Перве яйце зносок. Діти брали бавитись, але не били, не мо[ж]на, кажуть, бити. Такі діти 6-7 років, вже ходили, файні діти, а старшим не давали”⁵; “Зносок то останнє яйце. Часом на Великдень красили. То там діти десь розбі’ють”⁶; “І те маленьке вкрася́т, то для дітей забавка була, дитина бере, тишиця, шо таке маленьке яєчко. Поб’є, з’їсть, та й всьо. Так само називали крашанка, і менше, і більше”⁷. Побутує й об’єднавчий варіант: “Зносочок перекидають через хату, такі діти, неподружені ше”⁸.

Певні позараціональні уявлення побутують на Кременеччині про *ласицю*. Вважають, що вона має певний стосунок до худоби: “Де худоба добре ведеця, то вона там водиця, та ласиця”⁹. Загальною є думка, що ласка заплітає коням гриви (їх не розплітали, інакше кінь почне “сохнути”) і що вбивати її не можна: “Ласиця як сподобає, то гриву так заплете, як мати дитині. Як сподобає чи корову, чи коня, то буде глядіти. Не росплітали, бо кінь буде сохнути. Та[к] як воно є, так хай і буде. Не чув я, щоб били її, то який нещасний случай може бути, не били її, вона й мишей ловила”¹⁰; “Знаю я ше за ласицю. Розказували, шо то таке шось невидиме, шо воно коням гриви заплітає в такі гарні коси, дуже гарно заплетені”¹¹.

Стосовно *ластівок* і *боцюнів* (лелек) побутує уявлення, що “то щаслива хата, як ластівка чи боцюн гніздо робили”. Повсюдно заборонялося видирати гнізда цим птахам, хоча мотивація стосовно кожного з них відрізняється: “Ластівки яйчок не зачіпати, бо рабий будеш, як яйце, а боцюна не зачіпали, бо візьме жарину в дзьоба і запалить хату”¹²; “Як рабєнькі діти, то кажуть – ластівки видирав”¹³; “Боцюнів не можна зачіпати. Кажуть, один там розрушив гніздо їм, то вони принесли вогню і запалили їму хліва чи стодолу”¹⁴. Боцюнів, крім того, вважають надзвичайно благородними птахами, здатними, як і людина, на самогубство через ганьбу: “То в нас на бригаді таке

¹ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

² Зап. 17.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

³ Зап. А. Зюбровський 16.07.2006 р. у с. Савчицях від Олексюк Віри Петрівни, 1923 р. народж.

⁴ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Пальчевського Олексі Власовича, 1932 р. народж.

⁵ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнатці від Гонтарук Надії Андріївни, 1930 р. народж.

⁶ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

⁷ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

⁸ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

⁹ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

¹⁰ Зап. 17.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

¹¹ Зап. І. Бабій 11.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Климця Дмитра Михайловича, 1920 р. народж.

¹² Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

¹³ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

¹⁴ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

було. Жулі полізли і підклали боцюнові курачі яйця. Вона вивела – курачі яйця. Вона летить, збирає свою бригаду – всі боцюні злітаюця, значить, де ти взяла? Ти навела такого й такого, не нашого? Вона бере летит шонайвидше і – паль! Забилася і всьо”¹. Стосовно ж ластівок, то, як і повсюдно в Україні, за ними признають шкоду для корів: “Корові попід животом перелетит, буде кров’ю доїтисся”²; “Як ластівка перелетить, то кров в молоці буде”³.

Колоритний пласт демонологічних уявлень та вірувань пов’язаний на Кременеччині з **будівництвом**. Зокрема, на будову не брали “вивороту”, “виверняку”, “повалу” – того дерева, яке буря вивернула, бо то “нечиста сила взяла”, вже ними “нечиста сила, чи чорт, володіє”, і якби взяти таку деревину до хати – “то вже злий дух тримається в хаті”, буде весь час вітром здіймати дах, вивертати крокви тощо. Не можна брати тих дерев, у які грім бив. Не брали осики: “Осики не можна, казали, шо воно таке несвячене. Нечестиве, нечистий дух”⁴; “То не можна. Кажут, шо то є чортове дерево”⁵. З цієї ж причини осики не садили коло хати (Вважають, що вона постійно тремтить після того, як з неї зробили хреста для розп’яття Ісуса Христа чи після того, як на ній повісився Юда. За іншою, не менш частотною версією, Юда повісився на “бознику”, на бузині, однак засторог щодо зрубування бузини на Кременеччині не зафіксовано). Часто не садили коло хати вічнозелених дерев, наприклад, тую.

Не ставили хату на перехрестях чи на тому місці, де хтось собі смерть заподіяв чи когось вбили: “То на тому місці жити не будеш і строїти не будеш”⁶.

Щоб взнати, чи місце “чисте”, ставили на ніч на місці вуглів майбутньої хати по склянці з водою. На склянки клали по цілушці хліба, а вранці дивилися: якщо у якійсь склянці нема води, посували розмітку на розмір хати далі⁷.

Не можна було сваритися з майстрами, бо крім цілком предметних неприємностей, як-от загальновідомих закладеного у стіну яйця (якщо мало заплатили, майстер його пробивав і в хаті неможливо було жити через сморід), порожньої пляшки на горищі (крізь яку специфічно завивав вітер), пір’їни в димарі (яка перебивала тягу, завихрюючись у потоці повітря) тощо, декотрі майстри нібито знали з нечистою силою і могли, наприклад, поселити під підвалини диявола, так що господар після того помирав. Старі майстри колись вміли закласти хату на яку-небудь живу істоту, яка після таких закладин гинула. Натомість господарям у такому разі вже не шкодило нічого.

На “перехіщину” поперед себе запускали кота: “Може, шо хто подумав зле або шось – то то на котові воно все”⁸; “На перехіщину першого котика пускали, щоб не

¹ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнатці від Кучерука Прокопа Тимофійовича, 1921 р. народж.

² Зап. від того самого інформатора.

³ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. народж.

⁴ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Пальчевського Олексі Власовича, 1932 р. народж.

⁵ Зап. А. Зюбровський 15.07.2006 р. у с. Комарівці від Гонтарук Любові Михайлівни, 1941 р. народж.

⁶ Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 р. у с. Граді від Мидлика Василя Богдановича, 1969 р. народж.

⁷ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

⁸ Зап. від того самого інформатора.

було нечистого в хаті. То як котик походить, то вже не буде”¹. Не зовсім чіткою є інформація, ніби якщо “хату купили, то в хаті мусить бути з родини покійник”².

Низка специфічних звичаїв та вірувань пов’язана з **вагітністю матері, пологами та маленькими дітьми**. Відповідний пласт духовної культури волинян Сокальщини свого часу подав окремою рубрикою Броніслав Сокальський³. Зафіксований на Кременеччині матеріал дещо перегукується з сокальським, однак на загал є повнішим. Зокрема, вагітній заборонялось іти на похорон, щоб не “жахнулася” й не зашкодила дитині чи щоб немовля не народилося на виду жовте, мов віск. У разі, якщо помер хтось близький і цього було не уникнути, вагітна перев’язувала собі навхрест середній і безіменний пальці червоною ниткою. Зафіксовано й варіант, згідно з яким пальці перев’язували не червоною, а чорною ниткою: “Чорною, бо до мерця не мо[ж]на йти в червоному, а тільки в чорному, бо то так якби жалоба така. Но то як в родині [померли] батько чи мати, но то як вона буде не йти? Муси”⁴.

Крім того, вагітній не належало рубати чого-небудь до порогу, щоб дитина не вродилась із заячою губою. Не належало їй і просити що-небудь по сусідах. Відмовити їй не могли, інакше, як загальновідомо, все у хаті поїдять миші. Якщо ж відмовляли, то, щоб уникнути нашествия мишей, за вагітною кидали якимось предметом. Добре ще, якщо хлібом чи цукеркою, тоді дитина буде ходити і весь час їсти хліб чи цукерки. Це вважалося прийнятним варіантом. Якщо ж би кинули землею, крейдою, камінням, ганчіркою, то дитина увесь час намагатиметься їх з’їсти чи пожувати; якщо кинуть сокирою, дитина вродиться з роззятою губою; якщо кинуть пшоном, дитині може зілляти струпом личко тощо. Однак, як вважають, “Якщо ні та, ні та не знає нічого, то нічого не буде шкодити, а як вона вже знає [що не можна ходити і просити], то буде шкодити”⁵.

У свято чи навіть присвяток вагітній заборонялося розчісуватись, рубати, різати чи стригти, “бо кажуть, що дитині було можна шось там відрізати”, “народиться з обрізаними пальцями”. Не можна шити, бо дитина народиться зі зрощеними пальцями. Їй не можна було заглядати у шпари, “бо дитина буде на очі слаба чи косоока”, задивлятися на поганих людей, калік. Кота не можна бити ногою, “бо буде на дитині те”. Як пекли хліб, вагітній не можна хліба плескати, “бо кажуть, що дитина не буде мотти говорити, бо буде язик зрощаний”. Їй не можна нічого красти, “бо буде дитина красти”. Не можна часто ходити по хатах, “шоб не ходила по воду по чужих”. Не рекомендується просити, “бо та дитина буде всьо время ходити просити”. Не можна ходити по межі. Якщо б вагітна чогось злякалася і вхопила себе з переляку за тіло, дитина мала б у такому ж місці родиму пляму. З цієї ж причини вагітна мала уникати пожеж, бо опік чи торкання від страху до обличчя спричинили б червоні або сині плями на обличчі дитини. Якби вона жажнулася миші, на тілі у тому місці, де вона вхопилася рукою за тіло, буде

¹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

² Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Гуславського Костянтина Андрійовича, 1921 р. народж.

³ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 88–90.

⁴ Зап. І. Гілевич 11.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Черняк Віри Іванівни, 1930 р. народж.

⁵ Зап. І. Гілевич 11.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Ярмоленко Надії Власівни, 1924 р. народж.

родимка, що нагадує мишу. Якщо ж уже вагітна злякалася чогось, їй належало одразу ж подивитися на руки – “Шоб рівенькі руки, шоб нічого не шкодило нікому. Шоб Бог дав, шоб таке було просте, як ті пальці”¹.

Породілля до виводу (а вивід давали через шість тижнів) не мала права виходити зі свого подвір'я, переходити його межі: “Та жінка погана на перехід, вона не може ходити нігде. Як та жінка перейде [комусь дорогу], то вони кидали в неї камінцями”²; “То дуже погано було тій людині, як перейде така жінка. Не мо[ж]на, шоб така жінка, шо ше вона в виводі не була, і дорогу переходила”³. Якщо ж виходила, брала з собою ножа чи ножиці. На покладений ніж вона сідала й тоді, коли мала годувати дитину, а підозрювала, що молоко “перегоріло”.

Поки дитину не охрестили, з хати нічого не давали. Як є в хаті мала дитина, з хати до року “до спочинку сонця” не можна було виходити з запаленою цигаркою, щоб не виносити вогню, – “дитина не буде спати, буде плакати, і сам не будеш знати, шо вона хоче”. Так само до року нічого не давали з хати по заході сонця, не лишали надворі на ніч сушити пелюшки і винятково за дня виливали під плодове дерево (щоб родило) воду з дитячої купелі, – щоб на дитину не напали плачі. Додамо, що по заході сонця нічого не позичають з дому і не в зв'язку з малими дітьми, а звикло. Цікавим є й паралель народження дитини з народженням теляти: “Як теля вродиця, нічого не можна позичати з дому, шоб ніде з дому не йшло”⁴.

Під колиску дитині спорадично клали сокиру. У дитячу колиску клали хрестика, посвячене зілля, наприклад, з “маковейчика”. Якщо дитину, особливо неохрещену, залишали в хаті саму, їй в узголів'я в колиску обов'язково клали ножа (бажано – освяченого на Паску), “щоб до нього не приступило нічого, лихий дух не ввійшов”, щоб нечиста сила не обміняла людську дитину на свою: “Якшо дитину саму кинути, [може її підмінити]. Дитина, як дуже чогось злякається, то тоді може підмінити, і воно тоді буде плакати, і боятися, і схвачуватися через то, шо воно злякалося”⁵. Якщо ж дитину таки підмінено, належало бити її доти, доки “сатана” не пошкодує свого чада і не обміняє назад. Від переляку ж ішли до баби, “шо знає”, аби та відмовила.

Сокиру кладуть коло порога й тоді, коли дитину несуть до хреста, аби куми з дитиною на руках переступили – “так, шоб нічого до дитини не чіплялося”. За іншою мотивацією, сокиру кладуть, як несуть до хреста хлопчика – “щоб був господар в хаті”. У випадку ж з дівчинкою кладуть зошити, ручку тощо. Кладуть сокиру й на весіллі, аби переступили молоді, коли будуть їхати до шлюбу. Мотивація в даному випадку така сама – “щоб то злий дух не зашкодив”.

¹ Зап. І. Гілевич 14.07.2006 р. у с. Гаях від Шевчук Марії Олексіївни, 1928 р. народж.

² Зап. І. Гілевич 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережець від Мельничук Ольги Олексіївни, 1959 р. народж.

³ Зап. І. Гілевич 14.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловської Марії Прокопівни, 1930 р. народж.

⁴ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанові від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. народж.

⁵ Зап. І. Гілевич 14.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловської Марії Прокопівни, 1930 р. народж. У матеріалах з Сокальщини зустрічаємо відомості, що дітей нібито обмінюють злі духи *богині*, чи *мамуни* (*мамони*). Див.: Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 253. На Кременеччині таких назв не виявлено.

Якщо у сім'ї не ведуться діти (помирають до року), в такому разі, несучи їх до церкви для охрещення, виносили з хати не крізь двері, а крізь вікно: *“В нас колись от казали, що як дуже діти вмирали (шо як вродиться дитина, в рік і помре), то як несли хлопчика до хресту, то передавали [його] через вікно. І вхрестили, і він живе, а до того повмирали. Но так говорили: “Передай через вікно”*¹.

До неохрещеної дитини і за куму не могла йти жінка, у котрої регули, інакше на дитині з'являться невиліковні струпи. Стосовно вибору кумів дотримуються того, щоб перший похресник був протилежної статі: *“Но то казали, якщо хлопець, ше не хрестив, то першу має хрестити дівчинку, а дівчина – хлопчика. То кажут, шо як піде, то потім в теї куми вже її дитина, як буде, то може померти”*².

Як і на інших теренах України, на Кременеччині вважають, що душі померлих неохрещеними дітей подають голос, прохаючи хрещення. На жаль, відомості про це доволі фрагментарні: *“Діти просять хреста, то брали соломку, склали на хрест і кидали”*³; *“То на те, шо [померло] неохищане, то кажуть путькало. Роблять якогось христа і кидають його на дорогу, але я не знаю як. Беруть пачки, два докупи зложили і кинули на дорогу. О кинуть де-небудь на дорогу. Воно ж нехищане, воно ж не має христа”*⁴. Судячи з назви *путькало* і за аналогією до матеріалу з інших місцевостей, можна припустити птахоподібну іпостась душ такої категорії покійників.

* *
*

У традиційній матеріальній культурі населення Кременеччини на початок ХХІ століття відбулися кардинальні незворотні зміни. За рідкісними винятками, тепер майже неможливо спостерегти у селах давні зразки народної архітектури чи одягу, лише у пам'яті старожилів збереглися й давні страви, як-от пироги з “гурдою”, “жур”, “семениха”, “душанина”, “киселиця” тощо. Проте, як засвідчило наше дослідження, відомості з традиційної духовної культури серед людей старшого віку збережені доволі добре.

Демонологічні уявлення та вірування Кременеччини становлять органічну складову волинської, а відтак і загальноукраїнської демонології, тож закономірністю можна вважати те, що вповні унікальних матеріалів, які б не мали відповідних паралелей з інших етнографічних регіонів України, тут не виявлено.

Палітру демонології Кременеччини, як і в усій Україні, формують поліваріантність віри у потойбічне існування душі й вірування про так звану “нечисту силу” (які часто є генетично пов'язаними). Ці чинники визначальні для уявлень про таких персонажів, як *чорт* (його проявами є також *блуд* і *вихор*), *покійник*, що *“ходить”* (у тому числі *перелесник*, *упир*, *путькало*), *домовик*, *русалка*, *двойняк*, для різних категорій *чародійників* та *“непростих” людей*.

¹ Зап. І. Гілевич 09.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Скакальської Галини Сергіївни, 1949 р. народж.

² Зап. І. Гілевич 17.07.2006 р. у с. Граді від Кондратюк Марії Павлівни, 1940 р. народж.

³ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

⁴ Зап. І. Гілевич 11.07.2006 р. у с. Ікві від Барабаш Марії Яківни, 1939 р. народж.

Глибокою архаїчністю відзначаються персонажі, якими лякають дітей: *бабай*, *баба-Яга*, *залізна баба*, *капустяний дід*, *лісовик*. Вочевидь, давніше розповіді про них були більш змістовними, однак сучасна демонологічна традиція їхньої характеристики майже не зберегла*.

Майже сто років тому В. Кравченко засвідчив на теренах Кременеччини існування вірувань про *вовкулаків*. На жаль, у 2006 році про них не виявлено жодної згадки.

Окрему групу демонічних персонажів складають персоніфікації хвороб. Виявлені на Кременеччині тексти про персоніфіковані *грип*, *чуму* та *холеру* – смертельно небезпечні епідемічні хвороби – типологічно схожі з текстами з інших місцевостей України, хоча й пристосовані до місцевих особливостей.

До загальноукраїнського масиву вірувань належить і та позараціональна характеристика, якою наділяють на Кременеччині певні види тварин: *ласку*, *ластівку* та *боцюна* (лелеку), а також рослин, як-от *папороть*, *осику*, *бузину*. Специфічними є бувальщини й оповідки про *цвіт папороті*. Зокрема, дванадцять макітер на голові як оберег від “нечистої сили” (нагадаємо, що з голови одну за одною зриває по макітрі, аж до останньої. Якби їх не було – зірвало б голову), а також мотивація, чому потрібно вшити здобуту квітку під шкіру саме лівої долоні (інакше, вітаючись правицею, людина передавала б іншим своє щастя) – автору цього дослідження в етнографічній літературі не зустрічалися. Тож, якщо навіть прийняти західноєвропейське походження вірувань про цвіт папороті, як це іноді стверджують, то на українських теренах вони прищепилися доволі добре і орнаментувалися значною кількістю оригінальних нюансів.

Схожими до карпатських, а особливо до поліських є уявлення, пов’язані з несформованим курячим яйцем – *зноском*. Хоча на Кременеччині не збереглися вірування, що зі зноски можна вигріти собі духа-збагачувача, як це характерно для вірувань Карпатського регіону, однак заборона на його споживання, ритуальне перекидання через верх хати, віддавання дітям, щоб розбили (очевидно, дітям “зле” не пошкодило б), переконують у тому, що існували вони й тут. Проміжний характер між карпатським і поліським варіантами мають і уявлення про домашнього духа – *домовика*, якого у низці розповідей змальовують то як духа-опікуна дому й господарства, генетично пов’язаного з господарем і сім’єю (що більш притаманно для Полісся), то як “нечисту силу”, що по закінченні дії договору з господарем забирає його душу (такий погляд домінує у Карпатах).

Виразним місцевим колоритом позначені розповіді про так зване *око*, яке нібито є у водоймах і, мов магніт, затягує плавців у глибину. Особливо цікавими є відомості про те, що це “око” є оком якогось змія. В даному випадку актуалізуються і давні слов’янські міфологічні уявлення про водяних зміїв, що вимагають собі жертви, і уявлення про магнетичну природу зміїного погляду.

* Схоже явище на теренах Волині й Полісся спостерігаємо нині з *русалкою*: якщо спорадично про русалок зустрічаються численні розгорнуті бувальщини й оповідки, то у багатьох селах про них вже розповідають головню як про пострах для дітей, щоб не йшли до води чи не толочили жита. Відомості ж про *лісовика* на сьогодні вкрай скупі в усій Україні, на відміну від значної кількості оповідок та бувальщин про нього у росіян.

Низка пов'язаних з демонологією звичаїв простежується в обрядовості населення Кременеччини. Майже всі вони скеровані на те, щоб оберезти себе, родину і господарство від шкідливих для людини демонічних сил і, навпаки, забезпечити добробут свій та сімейний активацією позитивної магічної сили чи сприянням зі сторони своїх покійних предків, що померли, так би мовити, “своєю” смертю, на відміну від покійників “безпірних”.

Як заключне слово, констатуємо, що незважаючи на позірну повноту дослідження демонології українців, здійсненого низкою знакових для нашої науки й культури постаей (як от Григорій Ількевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Іван Нечуй-Левицький, П. Чубинський, Петро Іванов, О. Кольберг, Володимир Шухевич, Володимир Гнатюк, В. Кравченко та багато інших), здобуті нами на Кременеччині на початку ХХІ століття відомості декларують перспективність цього напрямку дослідження традиційної духовної культури й у наш час, адже містять низку оригінальних нюансів, не відомих до цього часу науковцям, а також дозволяють краще відтворити комплексну регіональну специфіку тої чи іншої місцевості, що є дуже важливим у вирішенні найнагальніших завдань української етнології й фольклористики, пов'язаних з етнографічно-фольклорним районуванням.

БУВАЛЬЩИНИ ТА ОПОВІДКИ:

Покійник “ходить”:

1. В мому рідному селі розказували, що помер один чоловік і він після того, як вмер, начав ходити до свої жінки увесь час. І сказали тій жінці: “Візьми вдінсья так, як то ти будеш заміж іти, а як він прийде і буде товктися, то як буде питати: “Шо ти так вдіваєшся?” – то кажи, що заміж йдеш, а як питає: “За кого йдеш?” – то кажи, що за брата, а коли скаже: “Хіба можна за брата йти?” – то ти кажи: “А хіба можна мертвому ходити до живого?” І як та жінка таке зробила, то казали, що той дух як гримнув в двері, що аж одвірки пооблітали, і більше вже не приходив. То, казали, що злий дух такий ходив, а не він сам, той чоловік¹.

2. Було і таке, що мерці ходили. От як в мене чоловік помер, я лишилася сама. І раз вечером – то вже пізно було – сиділа в хаті, ше не спала. Аж чую, шось там у двері стукає, потім у вікно. Я настрашилася, але, думаю, вийду. Виходжу, а там нічого нема. Зайшла до хаги, – знов стукає. І знов надворі нікого нема. Так було шось пару раз. Ото до мене мій чоловік приходив. Але кажут, що то не сама та людина, що вмерла, ходит. То є якась нечиста сила. Отаке то було².

3. Чула я за людей, котрі по смерті ходили. В одної дівчини померла мама. І та дівчина дуже за нею плакала, кожен день ходила на могилу. І потім та мати почала приходити до неї. І дівчині робилося від того все гірше. Люди закликали священика, шоби він якось зарадив. Сів той батюшка вночі в хаті і став чекати, поки та мати при-

¹ Зап. І. Бабій 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережець від Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. народж., уродженки с. Валигорів.

² Зап. І. Бабій 13.07.2006 р. у с. Ікві від Пилипчук Катерини Андріївни, 1923 р. народж.

йде. А як побачив її, то сказав: “Чого ти сюди ходиш? Шо ти хочеш? Не ходи більше!” І більше вона не приходила. Але то ходить не сама людина, а її тїнь. Хто дуже плаче за вмерлим, тому потїм так і видається, шо ніби та людина приходить¹.

4. От в мене двоюрідня сестра дуже худобу любила. І мала бути теличка, а вона так: “А-я-яй, то вже я бачити не буду”, – так зажалувала. І вмерла – проходить пару день – вже починає ходити... Чоловік вийшов подивитись – летить... каже – ходить. І я ходила на кладбища з нею сваритись: “Чо[го] ти ходиш? Як ти будеш ходити, я тобі могилу [о]бсиплю свяченим маком, і ти перестанеш ходити”. І з того часу вже не ходила. Ті[ль]ко ше корова билася, то я хліва свяченим маком обсипала².

5. Розказували в нас і про мерців, які ходили. Кажали, шо то душа ходє. Вона появляється, прийде додому, тарабанить горшками, мисками там на кухні – отаке во шось робє, неспокій³.

6. Брата машина забила на Королєвському мості, то до братихи приходив. От зара[з] ті[ль]ки після 12 години – приходе і говоре з нею. Нарешті він каже (а вона по церкв́ах ходила, свяченою водою кропила... хіба ж то вмерші ходят, то ж сатана ходє): “Надю, якщо ти не хочеш, щоб я до тебе ходив, то обсип могилу маком”. А вона вже сті[ль]ки вїходила по тих попах, шо вже й не знала, шо робити. Аби ті[ль]ки дванадцата година – приходе і до ранку спати не дає. І вона з тої злості встала рано і пішла обсипала ту могилу. А то, кажут, – грїх, не мо[ж]на... То так її сатана підійшла. Вже, тут кажут, шо на Стр́ашний суд і не встане. А вона зажурилась, затужила, і десь сатана до неї причахнулася. І від того дня перестав ходити. Кажут, шо не мо[ж]на сьвяченим маком. Було таким простим [обсипати]⁴.

7. А ше колись казали, шо був один чоловік, і як він вмирав, то сказав, шо буде ходити. А то не треба, щоб як хтось вмирає, то казав, шо буде ходити, а той чоловік так сказав. То моя мама казала, шо він так ходив, шо ради не було. Ото прийде вночі і січку ріже корові або коні фостами докупи позв’язує. То то був, по правді, домовик, чорт. І от жінка того мерця шо тільки не робила, і посвячування робила, і ксьондз ходив довго, поки не вигнали. А він, як но смеркне, ходить вже. Шось там робить, порядкує, тут трахає, там товче. Він ніяк не міг шось помагати чи шось добре робити, бо він вже вмер, а приходив нечистим⁵.

8. В нас є в селі одна хата: чоловік там повісився. В тій хаті ніхто не може жити. Тому шо як людина лягає спати – воно всю ніч товчється. Родичка казала: “Не віру!” Пішла туди. А тії, шо там жили, вони ходили тут спати. Рано приходять – вона кричит. То їй хустину шось так зв’язало, шо їй рано єлє розв’язали. Там і святили, і... На мою думку, якщо вже сатана зайняв своє місце, то вже не буде нічого [доброго]⁶.

9. Колись, казала мама моя, шо її баба розказувала за тії домовики, чи шо? Вмерла єдна жінка. То діти були. Вона приходила колисати їх вночі, малі діти. А сестра її нчу-

¹ Зап. І. Бабій 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. народж.

² Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

³ Зап. І. Бабій 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

⁴ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

⁵ Зап. І. Бабій 15.07.2006 р. у с. Куликові від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. народж.

⁶ Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 р. у с. Граді від Мидлика Василя Богдановича, 1969 р. народж.

вала. То, каже, поколише, поколише, прийде, вдарить кілька раз її по задниці та й піде, каже, подінеться. То, каже, вона раз так прийшла, то та вже пішла з тої хати (та жінка, що ночувала коло дітей) до себе додому. І з рік пожила і вмерла. Отак розказували мені, то я чула. Ше говорили, що вмер батько був. Приходить батько в гуні. А ті хлопці ніби знають, що то тато. Але лізе на вишки і бере сіно корові чи коневі, там несе він, той покійник несе. А вони дивляться – а в нього ноги курячі. Та й кажут: “Тату, а чо[го] у Вас курячі ноги? З пір’ям?” Як він зліз, то більше не приходив¹.

Про домовика:

10. Домовик, казали. Де він в кого є, то робе збитки на горі. То чи шось зле, чи шо? Я його не бачила і не знаю за нього. То казали, що йому ше варили кашу, ставили на горі, щоб він збитків не робив. Коли, каже, не поставлят, то він там поперекидає на горі, човпеця... То по драбині виліз, на горі поставив, та й все. То бі[ль]ше всього пшоняна каша була. Чула шось, що має бути несолоне, бо як посолити, то він кине мискою там в сіни, в калідор, скине. В кожній хаті його не було. Може, хіба шось люди знали, я не знаю. (А “зле” і домовик – то не одне і те саме? – В. Г.) Не. Домовик – то є свій, домовик².

11. Домовик, він невидимий. Він є десь в людей, може, й в мене є. Кажут, як він є в домі, то добре. Він охороняє, він такий якийсь. А шо воно таке? На горі десь живе. Часом чуєш, шось човпеця, може, миші, а може, домовик. То якась така душа. Але він ше, бува, шо когось полюбе, а когось і не полюбе, то ше робе якісь і фокуси – шось поперевертає, отакє³.

12. Казали, шо там в того дядька є домовик, і він з ним живе, і в тій хаті дуже щастя ведеця, він йому помагає. То він може бути скрізь. От в нас є бузник, то кажуть, треба зрубати його, бо він там сидить, домовик, як є його багацько. В хаті – то по горі соваєця⁴.

13. Кажуть, шо домовик в кожній хаті є, помагає. Як постройця людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю. То в сусіда на самий Багатий вечер – кінь душиця, в яслах, – то його так той злий дух, той домовик, запахав. Сам же він так не попаде. То мусили розбирати⁵.

14. Домовик якийсь є. Женя Бойкова вийшла другий раз заміж, то чоловіка той домовик десь переносив вночі. Вона просипасця – а він на каналі чи де. Вона догадалася, шо то домовик. А першого чоловіка не зачіпав. Катя служила в Гурнічки, вона спала на п’єцу, рано встає – то вже на лавці. “Бабо, шо то таке?” “Нічо[го], нічо[го]...” А в неї був він. Кажут, шо вона виносила йому їсти, десь на горище⁶.

15. Кажут, шо є по хатах думувик. То вже якась зла душа, певно. Шось там ходит по хаті, стукає, човпе, як в кого, борони Боже, є. То ж після того світять хаті. Якець

¹ Зап. А. Зюбровський 16.07.2006 р. у с. Савчицях від Олексюк Віри Петрівни, 1923 р. народж.

² Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. народж.

³ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

⁴ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

⁵ Зап. 17.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Пальчевського Олексія Власовича, 1932 р. народж.

⁶ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

воно невидиме, але якесь вредне. Кажуть, гриви коням заплітає той думувик. Кажуть в нас таке, що як в коня заплетена грива, то значить добре – він там ведеця, і всьо... Но як в куня не заплетена грива, то він мокрий – прийде́те рано, – якось не ведеця йому той хліб. Ніхто не розплітав, ви ж його і не розплетете. Масть підбирали, яка ведеця. От в нас чорне не буде¹.

16. Знаю ше за домовика. Є він такий, любить коням гриву заплітати в коси. І тільки господар розплете, а кінь через скількись там часу знов заплетений прийде. Правда, за то, щоб він шось погане людям робив, то я не знаю. Але воно не є від добра. В хаті він є всюди. Всюдай може залізти і там спати вдень, а вночі він по дахах скаче – любить він то².

17. От, наприклад, вдома домовик є, домашній домовик. Він всьо робе: і на добро, і на зло робе часом. Той домовик в кожній хаті має бути. Говорили, що домовик – то невеличкий чоловічок такий, на горі більшинство живе, на горищі. А чи добре, чи зле робить, то залежить ше від того, який він є, той домовик, який господар хати, де він живе. Але хто його бачив, того домовика? То тільки така легенда йде, от як ото ті відьми, і русалки, і всяке таке³.

18. Я ше чув, про одного господаря казали, що в нього якийсь домовик водився. На даху, в хаті під стріхою. Правда, я теж не знаю, чим закінчилося. Нічого, теж нормально чоловік помер. Колись багато такого говорили. Отам на сусідньому хуторі був один багатий чоловік, що він мав багату пасіку, велику пасіку мав. Але я не знаю, чи то правда, чи то видумка вже. І він часом поїхав десь – нема вдома. А на мед ласих багато було. А вулики були: були дерев'яні колодки і, щоб заглянути у вулик, таке було віконце в тому вулику. Відкрити віконце, і там внизу бджоли будували свої стільники, віск і мед закладали. І от одному, сусідові недалекому, захогілося поласувати медом. Пізнав добре, коли той хазяїн поїхав з дому. Заходить туди. Каже: “Я, – каже, – тільки відкрив то. Глядь – а там сидить. Сидить шось таке. Закрив назад. Відкрив другого – знов шось таке. І – драпака!” Але чи то справді, чи то казочка? Хто його знає, чи то справді домовик був. То різне таке розказували. Навіть казали, що чорт дитину колише⁴.

19. Колись то були такі домовики. Навіть в сусіда на хуторі було таке. Кажуть, що є домовик: пасіка ведеться добре, на полю в них було. Ну, але з ним треба так похарошему, то він не буде робити біди, злого шось. Він тільки з хазяїном спілкується. Він схожий, кажуть, на хазяїна: який хазяїн – такий і він. Похожий на нього. То від злого духу, то вже нечистий! Ну, якщо його нема, він не появиться. А якщо воно з роду в рід десь було... Є такі будинки, що в них жити не можуть. Всьо шось човпеться сюда-туда. Кажуть, в тамтій хаті ніхто не може жити⁵.

¹ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалях від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. народж.

² Зап. І. Бабій 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Яновської Марії Омелянівни, 1924 р. народж.

³ Зап. І. Бабій 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

⁴ Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Олексюка Степана Павловича, 1927 р. народж.

⁵ Зап. А. Зюбровський 11.07.2006 р. у с. Граді від Кузя Сергія Івановича, 1936 р. народж.

20. Той хутор від Гаїв був кілометри 3,5 – 4. То там було штири хаті, і там був домовик. Бачили його – собакою, котом чорним. То в хаті крайній в тім хуторі було. Завше дід їде до міста, батьки їдут з дідом. А дід керував. Але так поїхали до міста, а там з другого хутора прийшли більші хлопці. Десь там в діда табак є, курити. А була пасіка. Пішли на пасіку. А він тримав вулії. А колись табак було за Польщі – строго. Ну, та пішли в пасіку. Ті відчиняли вулії, де на очках нема пчіл. Як одчинили – а там заець лежить чорний. Він вигульнув! По саду гонились за ним, гонилися (а садок закритий) – десь подівся. Закрили того вуля. Там сіно було вимощене, і він там. То був той домовик. Той, шо для пчіл помагав. Мед і всьо інше. Найшли улья з табаком. Хлопці забрали і пішли. Їдут з міста. Ми побігли, відчинили ворота. А дід батогом нас: “Ви чога, – каже, – по пасіці ганялись?!” А він вже нажалівся [дідові]. То той мав там.

А той крайній [так само домовика] мав. То в нього сусід молотив. Ну, а кулі викидав на вишку. Коли виліз туди, дивиться – гніздо. І там така паляниця жовта лежить. А він кормив його. Тільки – шоб солі не було. То він так їв ту паляницю. То той [господар] казав потім [сусідові]: “А чога ти лізав там, по тих вишках?!”

А я молотив на хуторі тому. То в нього був домовик. То було два кілометри звідси туди. Там жили старий і стара. Мали ше вони кухарку. Мали пару коней, вівці. То вже та кухарка, то їхня онука. Взяли, вроді, за свою, шоб їй не платити. Ну, а чужим треба платити. Була ніч невидна, і я остався ночувати. Старий протримав мене до начала першої, ночі, і розказував. Ішов з Кремінця. Там село Хотівка. Смеркло, він зайшов сюди. Обминув, вийшов на шлях. “Іде панок, – каже, – несе зонтика. Гарно одітий. І метрів штири од мене з лівої сторони”. – “А шо він казав?” – “Нічого”. – “А Ви до нього?” – “І я нічого” (А він тримав його, того домовика). – “А де він подівся?” – “А, десь пішов до хутора, з кілометр буде, і десь там подівся”. – “А Ви його не злякалися?” – “Не! А ти б не боявся?” – “А чо[го] я його маю боятись?” – “Ходи, я тобі покажу. Він коло коней лежить в хліві”. Кажу я: “Не піду!” Він: “Шо, боїшся?” Я кажу: “Не боюся. І не хочу його бачити”. Я поняв – він хотів мені передати. Я буду йти, а він буде коло мене крутитися. Мені те потрібно?!

Якби вони з тої хати переїжджали, то воно, певне шо, піде за ним. Як доруче на діти, то і на діти переходить. А як господар помирає, а його нікому не доручили, то там сидит ше. Там так – господар вмер за плотом. Господиня стара вмерла в бараболях, в хаті не. Ну, він задушив там, і всьо. То він їм помагав, але вже прийшло те врем’я, шо вже треба [розраховуватись]¹.

Про “нечисту силу”:

21. Віз господар з поля снопи при вечері. Біжить по дорозі баран. Бере той господар барана на фуру. Коні засопли і не можут з місця рушити. Аж коли взяв того барана зігнав з воза, тоді коні рушили. То нечиста сила була².

¹ Зап. Н. Федьків і А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

² Зап. І. Бабій 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Никитюка Сергія Васильовича, 1933 р. народж.

22. Є такі місця в селі, де нечистий водиться. Навіть отак як йти до Божої гори, не доходя до неї, то там є таке місце. Зараз я не замічав, але колись йшов вночі, то так мені було пару раз: ввечері їхав конем, і через цілу дорогу – змія велика і шось свистіло. А більше там нічо[го] не робиться¹.

23. В 51-му році йшов я від трактора сюда (в село. – *В. Г.*). І собака, тільки голови я не бачив, мене спроваджав десь, певно, кілометрів два. Аж пока мій собака вийшов за село, гавкнув, я підбіг до нього, тоді той собака шез. А так шо я тільки не робив, відганяв, він не йшов. Той собака не гавкав, нічо[го], був рябий².

24. Розказував мені тато таку історію, шо десь тут в селі в пана була наймишка, ну і тато ходив до неї на вечорниці. І раз він йшов до неї на ті вечорниці – а то треба було трохи через ліс йти. І чує він, шо сміється вона в лісі. Він гукнув її: “Маруся!” – а вона все сміється, і той голос далі в ліс віддаляється. Ну, батько каже, шо злякався вже і вернувся назад. І вже він вертається і чує, шось там за ним: “Туп-туп-туп!” Але кажуть, шо то не можна оглядатися, якщо там за тобою шось тупотить. Тато вийшов з ліса, а воно далі за ним тупотить. Він оглянувся, а позаду нього великий собака біжить. І вже якраз батько вийшов до перших хат села, а той собака як засміявся і колесом вогняним покотився назад в ліс. То була якась нечиста сила³.

25. Такого, шоби котрась з нас приворожувала якогось хлопця, ніколи не було. Ми того боялися і не інтересувалися тим. Тому я того не знаю. А знаю ше, шо колись дівчина одна гадала так: взяла два зеркала, одне поставила позад себе, друге перед собою – такий коридор зробився. Потім вона виключила світло, запалила свічки і стала дивитись в те зеркало. Я не знаю, шо там сталося, але казали, ніби шось з того зеркала вискочило і драпнуло ту дівчину по лиці, і слід на все (назавжди – *І. Б.*) лишився. Казали, шо то була нечиста сила⁴.

26. На Андрея ворожити ходили дівчата. Долю викликали. Каже: “Доля, йди каші їсти”. А раз: “Зара, зара, я, – каже, – прийду”, – доля обізвалася. Вони прилетіли до хати, стали сміятися... Як дивляця – то приходе... а приходе нечистий, в хату. І шо робити? Бо до дванадцятої години він, каже, смолою розіллєця в хаті. То вони йому дали хустку з фрэнзелями, шоб він роз[в]’язав. Він глубав-глубав, і не роз[в]’язав, і пішов з хати. То мій дід Іван розказував, мій дід⁵.

27. Колись, таки правда була, тут їдна жінка справляла Гандрея. Ну і наготовилася. А прийшло багато жінок, дівчат, – мужчини нема ні їдного. А вона вийшла: “Чорте, бісе, хоць ти йди сюди, тут дівчат повно”. Аж, каже, йде якесь риковисько в хату. Каже, боже! – всьо поперевертало по столі і всі повтікали⁶.

¹ Зап. від того самого інформатора.

² Зап. від того самого інформатора.

³ Зап. *І. Бабій* 15.07.2006 р. у с. Куликові від Батинчук Ганни Терентіївни, 1922 р. народж.

⁴ Зап. *І. Бабій* 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Кузів Галини Володимирівни, 1964 р. народж.

⁵ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

⁶ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. народж.

Про “блуд”:

28. От тут в нас в селі, в лісі, Бог його знає, що воно там. Ото раз пасли ми корови, а потім ще було, що дрова я несла – так от з тими коровами, і з дровами ходила я по всьому лісі і не могла ніяк сюди додому дійти. Малини збирала так само, і там в лісі є в нас якісь такі місця, що блуд якийсь чіпляється. І людина блудить: так як то їй видається шось. От мені тоді видалося: дійшла я до своїх хатів сюди, то вони мені, ті хати, такі здорові показалися, якісь такі, ну, страшні хати. Думаю тоді: “Де я? Кудись не туди зайшла?” І потім я йшла туди назад в той ліс і вийшла туди в сусіднє село, до Гради. Так я ходила від ранку до четвертої години. Пока я знайшла свою хату. І ще було, то тоже раз ввечері їхала я через ліс конем і тоже шось думаю, куди я заїхала? Але, думаю, може, кінь виведе мене. І ото був там такий якийсь рів глибокий, а той ліс такий високий! І думаю, що тут такого ліса нема. І почала я якось вже так Богу молитися, та й думаю, вже куди кінь виведе, там і поїду. А то було якось вже коло години дванадцятої, коли я дивлюся, що вже наше село, вже світло світиться – таки кінь привів додому. А як би була я без того коня, то не знаю, що би зі мною було, бо я тоді не знала, де я і що я тут роблю. Так отой блуд – то коли людині видається все дуже змінене. От буває, що прийдеш до сво[є]ї хати і хати не впізнаєш. Шо воно то так робе, я не знаю. Ну тоже, напевно, якийсь злий дух. То ж не Бог таке робить, а точно якийсь злий дух¹.

29. Було таке, я їхав – нас трох їхало на фурі. Їхали додому, ну, кілометр – більше не було. Ну от ті хлопці були випивші, а я ні. Кажу до хлопців: “Дайте мені віжки, і я заїду, бо там, кажут, чіпляється блуд”. Та де, п’яний так п’яний! Ну, стали вони їхати – то вони їхали від дому кілометрів, я знаю, десь чотири, і заїхали потом в такий сніг, що нема кудою виїхати. То потім я якось вирвав в тих хлопців коні і завіз додому².

30. Раз мені було, я пасла корови, то до мене вчепився блуд. Ото як пасла я ті корови в одному місці, то потім навіть не пам’ятала як, оказалась в другому місці, а потім ще далі. А там ліс такий великий. Я довго блудила там, а потім зустріла діда з нашого села, і він мене питає: “А де ж ти зайшла?” І тоді я вже опам’яталася. А то було мені таке все видалося не таке як все (не як завжди – *І. Б.*), але чого воно то так мені сталося, того я не знаю. Ну, заблудилася. То мені не той ліс видався – той ліс був не такий³.

31. Отаке буває, що може [в]чепитися така мана – то блуд. Отак йдеш, і тебе [в]чепиться блуд, то будеш так ходити і не будеш знати, де йти. Але як [в]чепиться блуд, то нігде не йди, сядь на тому місці. Колись мій батько з мамою казали, що їздили до ліса вночі – колись не можна було ліса так взяти, а можна було хіба вкрасти – і виїхали вони обоє в поле, там, де тепер ліс, та й чепився блуд, чорт. І така якась гора мамі видалася, і кричить вона до батька: “Шо ти робиш? Куди ти їдеш? Наверни коні!” А батько мамі й каже: “Не чіпай коней, вони розумні і знають, куди їдуть, – вони нас вивезуть”. І так вони їхали довго, а коли розвиднілося трохи, то вже побачили, що то та сама дорога

¹ Зап. *І. Бабій* 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережць від Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. народж., уродженки с. Валигорів.

² Зап. *І. Бабій* 11.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Микуцького Івана Семеновича, 1900 р. народж.

³ Зап. *І. Бабій* 14.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Яськевич Марії Андріївни, 1938 р. народж.

правильна, по якій вони їдуть. І тоді батько каже до матері: “От бачиш, блуд до нас чепився, а коней він не рухав, ото вони нас і вивезли. Добре, що ми їх не рухали”. Отакі вони, ті коні, дуже розумні, бо як десь шось нечисте, чи блуд, чи чорт якийсь, то вони зразу його чують і зразу храплять¹.

Про цвіт папороті:

32. Івана зілля страшно йти до лісу збирати. Там якась папороть чи шо, то голову зірвє. То насажували якісь баняки на голову і ходили. Якась вона дуже папоріть, шо цвите, особінна. А чортяка не дає зірвати, зриває голову².

33. По папоріть йшли в Зелену суботу в дванадцять часов. Одні дійшли до того місця, знали вже, певне, добре, де вона є. Каже, як стало в них кідати камінням, і горшками, – ну де ж горшків набрало? – а вони як давай втікати. То чари якісь³.

34. Про Івана Купала тоже ходили легенди. Ото в ту ніч під то свято шукали папороть люди. Був один чоловік, і пішов він шукати ту квітку. А вона цвите тільки опівночі і недовго. І той чоловік пішов в ліс. Потім почав падати дощ. А там по дорозі була керниця. І він зняв з неї дашок і накрився ним. А коли дощ перестав, то той чоловік хтів зняти той дашок, але не зміг – шось зверху не давало того зробити. І чув той чоловік, шо шось свистіло і било камінцями. І так він сидів аж до п’ятої години ранку. А потім вже зміг зняти той дашок, бо вже відпустило. Отак йому нечиста сила не дала тої папороти побачити⁴.

35. Був в нас їден – я не знаю, шо за один, – і так ходив, думав собі, як ту папороть знайти. І от прийшло Йвана, і йде той чоловік на Божу гору – буде папороть шукати, щоб того цвіточка зобачити. Дойшов він якраз до кринички, і став дощ падати. Тоди й зняв він з тої кринички двері, якось там накрився ними, якось припер ті двері і чекав. А мав він такого капелюшка на собі, то взяв того капелюшка прив’язав і дума, шо як буде цвисти та папороть, то він той цвіточок в того капелюха і забере. Але він взяв заспав і не бачив, як та папороть цвила. А зранку проснувся та й пішов в село. Прийшов до мого батька, а батько його і питає: “Ну шо, бачив, як та папороть цвите?” А той каже: “Ні, нема того цвіточка”⁵.

36. Зібралися хлопці і дівчата і рішили ото піти цвіт папороті шукати. В дванайцятій годині ночі він мав цвисти – то така легенда ходила. І от вони вже пішли і побачили той цвіт папороті – він отак сіяє! (Але я ше собі думаю, шо то ті діти, може, світлячків побачили, бо ті світлячки вночі тоже так світяться) Ну але вони прийшли, стали зривати той цвіт, і на них навалилася якась сила – нечиста сила навалилася – і так, шо вони не можуть вирватися від неї. І вони виривалися, вони тікали, і якось втікли, але були дуже змучені. І страшно потім було нам, молодим, піти в ліс шукати ту папороть. А ту папороть, казали, треба було закласти той цвіток на долоні під зарізану шкірку на

¹ Зап. *І. Бабій* 15.07.2006 р. у с. Куликові від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. народж.

² Зап. 10.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

³ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблазах від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. народж.

⁴ Зап. *І. Бабій* 08.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Никитюка Сергія Васильовича, 1933 р. народж.

⁵ Зап. *І. Бабій* 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережць від Корицької Марії Василівни, 1925 р. народж.

живе, і всьо – тоді будеш знати, всьо будеш бачити, всьо ти предскажеш, ну-ну всьо! Ото така була легенда. Але від тої нечистої сили, шо не дає той цвіток зірвати, ніяк не захистишся – то так задумано, так має бути¹.

37. Є в нас такі легенди про то, шо в ніч на Івана Купала папороть треба шукати. Я сама не ходила, але от так діти мої ходили сюди в ліс. В лісі в двенадцять часов ночі, каже, шо цвіте, але вони чекали, чекали, й позасинали, і не бачили того цвіту. Ото кажуть, шо його можна знайти, той цвіт папороті, тільки в двенадцять часов ночі. А в двенадцять часов ночі, кажуть, шо виходе шось таке нечисте, не Боже, шо воно може злякати людину. Ну, шось лякало. Отак якісь крики, так, як хто плаче, шось таке ото. Моя дочка тоді ходила, і два хлопці з нею. І казали вони, шо сиділи, сиділи чекали, і потом якийсь такий, як то шось бігло з таким стоном (стогоном – *І. Б.*), а потом в лісі плакало і крики були. Тоді вони повтікали і не бачили, шо воно було².

38. Кажуть, шо шукали на Івана Купала цвіт папороті. От яка дівчина суженого шукала, то в дванадцять годин ночі йшла шукати ту папороть. То тільки дівчата йшли. Говорять, шо їм, тим, шо йшли шукати ту квітку, нечиста сила заважала. Але то більше в горах таке є, а в нас того цвіту нема, бо не знаходив ше ніхто³.

39. Ну, в нас тут ходять легенди, шо якраз в ніч на Івана Купала цвіте папороть, і хто знайде цвіт папороті, той буде щасливий у всьому завжди. Але якщо вже йти по ту папороть, то треба йти рішуче, не боятися. І буде там, значить, так яскрава квіточка чи зірочка, і буде вона світитися. Той цвіт папороті буває тільки но в дванадцятій годині, він довго не цвіте і зникає. Якщо взяв вже той цвіт папороті, то треба йти і не оглядатись. Поки шо в нашій місцевості не чула, щоб хто знайшов ту квітку, – то тільки така легенда ходить⁴.

Про відьом, чарівниць тощо:

40. На жінок, які робили шкоду корові, в нас казали відьма. Казали так колись, не знаю, я не бачила, але моя баба казала, шо їх можна побачити на Паску. На Паску вони, як паску святять, то як дуже комусь треба, щоб воно побачилося, вони всі, ті відьми, в якихось там відрах, як ото дійнички – на головах у них дійнички. От моя мама розказувала, шо як вони перетворюються і показуються тим, шо родилися первими. От моя мама родилася первою, то їй показався з тої відьми собака: мама зайшла в хлів до корови, аж дивиться, а там здоровий білий собака. І тоді мама начала кричати, тоді прибіг батько і вдарив ту собаку вилками по ногах. На другий день бачили ту жінку вже, і нога в неї була перебита. Ну то, значить, виходить, шо та собака – то була та жінка⁵.

¹ Зап. *І. Бабій* 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Мулика Бориса Степановича, 1930 р. народж.

² Зап. *І. Бабій* 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережець від Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. народж., уродженки с. Валигорів.

³ Зап. *І. Бабій* 15.07.2006 р. у с. Куликові від Стецюк Наталії Тимофіївни, 1927 р. народж.

⁴ Зап. *І. Бабій* 13.07.2006 р. у с. Ікві від Средової Людмили Михайлівни, 1940 р. народж., уродженки м. Корця Рівненської обл.

⁵ Зап. *І. Бабій* 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережець від Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. народж., уродженки с. Валигорів.

41. Всяко ті відьми шкоду корові робили, шо молока корова не давала. Бувало, зробиться з молока кров, і доїш корову – там кров тече. Ну, деякі кажуть, шо то запарок, але я не знаю, чи то дійсно запарок, чи то та відьма поробила. Ото було в нас – ну я вже не помню, бо я була малою, – був такий дід, і знав, як то худобі відробляти. І каже той дід, шо пороблено тій корові. А потім каже: “Я можу так зробити, шо та баба, яка поробила, сама прийде сюда, але ви мусите обіцяти, шо нічо[го] їй не зробите, бо інакше я не доїду додому, бо вона тоже така добра знахарка, шо вона може зробити, шо я не доїду додому”. То вони так зробили, і вона прийшла, а мій дід взяв і вухо їй відрізав серпом. А ше тамтой знахар сказав, шо треба видоїти корову і взяти то молоко вилити на розпеченого серпа, і буде ту відьму дуже пекти, і вона прийде. І от вони так зробили, і та відьма прийшла, і мій дід їй відрізав тим серпом вухо. І та відьма так зробила, шо той дід, який нам відробляв, заслаб. А в мого діда були коні, і він взявся відвозити того знахара до сво[є]ї матері, яка тоже вміла шось там відробляти. А то треба було везти шість кілометрів. І от вони їдуть, і знахар каже до мого діда: “Он вона стоїть, та, шо ти їй вухо відрізав, отам на роздолі”. І вони доїжджають, а та відьма зняла з себе фартушок, як то колись більшість жінок носили, розв’язала того фартушка і пустила на воду. Мій дід тоді бігом став гнати коні, і хоть вони полохалися, але все таки він встиг довести того знахара до своєї матері. І як доїхав до хати, то та мати вибігла і тоже зняла з себе фартушок і пустила у воду. І тоді та відьма, шо на мосту стояла, втрісла. А якби дідова мати не відробила, то був би той знахар вмер¹.

42. Вони, ті відьми, могли перетворитися в собаку чи kota. Була тут в нас одна баба, то вона казала, шо її батько міг відробити ото, шо хто поробе корові. Казала, шо раз було, приходить батько її до корови дояти, а та корова б’ється – пороблено їй. І бере він доїть трохи того молока, так трохи націджує. Дочка його питає: “Тату, шо ви робите?” А він їй каже: “Чекай, зараз та відьма, шо корову зіпсула, прийде”. І тут зиправді прибігла сусідка і просила їй дати молока – то і була та відьма. І той чоловік дуже її побив².

43. Я того всього дуже і не знаю, тільки говорили, шо ото були в нас ті відьми, шо вони худобу псували. Ото перекинулася собакою там чи котом і йде до корови. Але холера її знає, чи та відьма зроду то має, чи вчиться в когось. Корову псує, шоби молока не давала. Не раз і здохне корова. Ото туткай в нас в селі не одна колись така відьма була. І навіть людям робили. От було таке, шо дівчина з хлопцем ходила, а одна відьма їм шось таке поробила, шо та дівчина потім вмерла. Вони, ті відьми, мусять зле робити, бо інакше їй недобре буде. От як корові поробе, а як хто зачне відробляти, то тій відьмі зразу недобре робиться, зразу вона прибігає і мусить шось позичити, шоби знов поробити чари. В мене було таке, шо захорувала корова, молока не давала. І сказали нам, шо то ту корову відьма зіпсула. Шось ми там відробляли ту порчу, вже не пам’ятаю, шо, аж тут прибігла моя сусідка. І от вже їй решето треба. А то решето їй зиправді ні до чога, але вона мусить шось взяти зо двора. І в такім випадку нічого не можна давати тій відьмі, бо вже тоді не спасеш тої корови і гірше буде³.

¹ Зап. від того самого інформатора.

² Зап. *І. Бабій* 11.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Климця Дмитра Михайловича, 1920 р. народж.

³ Зап. *І. Бабій* 13.07.2006 р. у с. Ікві від Пилипчук Катерини Андріївни, 1923 р. народж.

44. Відьми – то звичайні такі жінки були: в ніч воно перекидається в kota таке і йде доїти корову. А як її зловлят – були такі, що ловили. Ото була в чоловіка корова, мала теля, а він глядит, бо він знав, що таке є. То приходе кицька, м’явкає, і там коло корови. Він взяв її, ту кицьку, зловив і накрив відерком, а вона перекинулася в прача. Тоді той чоловік взяв і свідерком прокрутив в тому прачу дзюрку і повісив на стіні. Потім подивився – а її вже нема на стіні. А в сусідки в руці викручена дзюра. Ото вона, та сусідка, була така відьма, що ходила корови доїла. Відьма може видоїти корову, забрати молоко, і корова по тому не дає молока, битися буде¹.

45. Була в нас одна історія: відьма перетворилася в прача, в дерев’яного прача перекинулася, і вивертіли в ній свідерком дзюри, і вона дочекала ранку й вмерла. Оте я чув, що то розказували. Може, я й бачив оте, не знаю, бо то вже таке время, що я забввся. А відьми були, були².

46. Прийшов салдат на ніч до одної жінки і ліг спати. Він ніби спит, але дивиться: прийшла жінка, перебралася – і в комин. Зробилася котом – і в комин. А салдат сидит і чекає, що то буде. А вона, та жінка, сіла на мітлу і поїхала. І приїжджає знов з тею мітлюю, зробилася жінкою, мітлу поставила та й пішла. А той салдат перед тим забрав то її вбрання, яке вона коло печі лишила. Ну і та відьма прийшла, а одежі нема. Ходила вона, ходила, та й потім каже до того салдата: “Дай мені те вбрання, що ти взяв”. А той салдат каже: “А ти куда ходила? Ага, то ти відьма!” Тоді вона вже й призналась йому: “Так, я відьма. А ходила там, де мені було треба”. Якшо та відьма має йти до корови, то вона перекидається котом чи ше чимсь, а так то звичайнісінька жінка³.

47. Ото розказували, що в нас в селі були такі відьми – звичайні жінки, а як приїде ніч, то вона перекидається – і шусть в комин. І десь її нема, нема, а потім назад прилітає. Ті відьми були вроджені – десь батьки навчили. Ото по сусідству була відьма, то вона нашій корові поробила, бо мати їй не встигла молока дати. То було по війні, тоді голод такий був. І потім мати довго просила ту відьму, шоби вона одробила, бо корова молока не дає і втрісне. Але та відьма не х[о]тіла одробити. Тільки потім мати занесла їй якоїсь там каші, ше чогось, то та відьма одробила, і корова знов молоко давала. Ото ше казали, що бачили, як та сусідка розібралася догола, сіла на мотичку і полетіла. Ото така та відьма була⁴.

48. От моя мама ше розказувала, що мала вона колись добру корову, котра давала багато молока, та й десь вона призналась таким жінкам, що тут жили. А то були відьми. Ну і прийшла та одна відьма, Сянька, і хтіла, шоби мати їй трохи каші дала, але мама якось часу не мала. То та Сянька сказала, що мати їй каші жаліє, і зробила так, що корова вже не давала молока. А мати моя знала, що вона, та баба, є трохи така відьма, та й несе воду, та й каже: “Ой, тітко, шось моя корова не дає молока, б’ється”. А та відьма і каже мамі: “Ото зроби так: тільки принесеш воду до хати, то нікуди не йди, а

¹ Зап. *І. Бабій* 15.07.2006 р. у с. Куликові від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. народж.

² Зап. *І. Бабій* 11.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Микуцького Івана Семеновича, 1900 р. народж.

³ Зап. *І. Бабій* 15.07.2006 р. у с. Куликові від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. народж.

⁴ Зап. *І. Бабій* 15.07.2006 р. у с. Куликові від Батинчук Ганни Терентіївни, 1922 р. народж.

зразу – до стільця і корову доїти, і кажи при тому так: “На столі в церкві престіл, а ти, корова, стій, а ти, ряба корова, молока давай”. Отак зроби”. І тоді так моя мати зробила, здоїла того молока трохи, сказала то всьо, і молоко вже потекло. І потім питає та відьма: “А шо там, допомгло шо трохи?” А мама їй каже: “Ой, тітко, спочатку корова билася, а потім вже перестала, але молоко перегоріло, но єдні нитки йдут”. А потім вже зійшли ті нитки і пішло вже молоко нормальне. Ті відьми – то були вже старші жінки. Людям вони ніц не могли зробити – тільки корові¹.

49. А мені розказував батюшка, старенький. В Дубно служив. Приїхали люди, щоб він поїхав – слаба лежить – водосвятія їй зробив. Ну, він поїхав. Зайшов до хати. Сидять старі жінки, комната довга. Вона лежить на постелі. Він висповідав, миропомазання зробив. І хотів її причащати. А вона каже: “Батюшка, мене ше зараз не причащайте. Вон через дорогу, напротів, живе моя кума. То як я три місяці слаба лежу, вона мене не одвідала. Не була ні разу. Шоб вона прийшла, я хочу з нею попрощатись”. Ну, та так пошли. Пішла одна жінка. Приходить, каже: “Не хоче йти”. “Ви біжіт до неї, скажіт, шо її кличе батюшка”. Приходить. Стала вона коло порога, а та прощається з нею. Каже: “Прости мені, я так робила, шо ти з чоловіком добре не жила”. Та прощає. “Прости мені, я так робила, шо у тебе хазяйство не велося”. Прощає. “Я красу і щастя знімала з твоїх дітей і передавала на другі діти”. “Я за себе, за чоловіка і за хазяйство прощаю. Но мої діти тобі зле не зробили. Я тобі не прощу, і Бог не простить”. То як вона заричала, каже батюшка, як ото бик реве. Язика висолопила наверху і скончилася. Не прийняла причастья².

50. Був колись десь у Великих Бережцях такий чоловік, шо вмів всяке зробити – і почарувати шось, і приворожити хлопця до дівчини. І от раз він був десь на весіллі, і там йому сподобалася дівчина молода, літ десь сімнадцять. А він був старий. І тоді він, той чоловік, зачав шось з тою дівчиною говорити і потім дав їй випити якогось зілля чи чого. І та дівчина відразу дуже заслабла. Вона довго хорувала, не вставала, не ходила. І ніякий лікар не міг дати їй ради. А потім одна ворожка десь сказала родичам тої дівчини, шо то той чоловік їй таке поробив. І вони, ті родичі, тоді пішли до нього та й стали сваритися, шоби він її вилікував, шоб була знов здорова. І той чоловік тоді вже мусив то зробити. Він дав тій дівчині знов якогось зілля випити, і вона враз виздоровіла. Так от той дід вмів ше й в корови молоко забирати. Він міг перекидатися котом, собакою – ну я так того не знаю, бо не бачила, але так казали³.

51. А хто їх знає, то така справа дуже засекречена. Якщо він і знав чорну магію, то нікому не давав знати, хіба, може, кому передавав. Тут в нас був такий, старий дуже, – довго вмирав, лежав місяць нічого не їв і пив тільки воду. Жив, то казали, шо він має “Чорну магію”. Той старий пасічником був, то, певно, до тої пасіки і мав, але не думаю, шо він свою магію комусь передав. То було так – лежав він місяць. Висох, лежить... То й сусід виносить його на день в садок. А тут сусідка, жінка стара – “Чому ж він не може вмерти?” Підняла подушку, на якій він лежав, а там – “Чорна магія”... Ну, як – чорна

¹ Зап. І. Бабій 15.07.2006 р. у с. Куликові від Батинчук Мотрі Терентіївни, 1919 р. народж.

² Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

³ Зап. І. Бабій 14.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Яськевич Марії Андріївни, 1938 р. народж.

бомага, білі букви. Я то її не бачив, але знаю, що то через неї. Кинули її в грубку, вона й згоріла. І він зара помер, як спалили, а так ше би мучився¹.

Про людей, що хмари відвертали:

52. Я знаю, що були люди, що відвертали. Я сама колись чула від старих людей: були на полі, і он лізе хмара страшенна, буде дощ, і вони так сапи тримали в руках і ними такво від себе, від себе, і хмара помаленьку, помаленьку, і пішла набік. Таких людей дуже поважали і завжди ходили до них за порадою².

53. Я знаю, в Залісцях був чоловік, що іде хмара, то він її розгонив і граду не було, а він, як тільки хмара йшла, то він її розганяв. І з кожного хазяйства йому по снопу давали, ото як є п'ятсот дворів, то йому давали п'ятсот снопів. Розганяв, ото як вуж жабу ссе – о, якщо прийти і розняти того вужа і ту жабу палкою, то тою палкою можна потім хмари розганяти. І він таку палку мав. І нею розганяв³.

54. Був у нас такий старий чоловік, то я ше була мала навіть, то казали, як йде хмара, то він розгонив тоту хмару, я точно не знаю, я знала того чоловіка, але чи то правда, чи не правда? Казали, що він ходив по лісі, і як вуж ссав жабу, то він виломив лісового прута такого і розгонив того вужа від жаби, і тим прутом розганяв хмари і хрестив дев'ять разів⁴.

55. Я знаю, що колись моя мама, як йшла злива сильна, то казала, що треба молитися до святого Ілїї: “Святий Ілія і святий Михаїл їхали на сивих конях (то такі молитви) і розтинали хмару на чотири часті (От то я таке чула, але чи то воно правда?), розтинали хмари мечами – на ліса, на моря, на степи, на горби”. Там, де нема урожаю, щоб туди та хмара йшла. Бо святий Ілія – він по водах, по дощах. Як дуже сушить, то до нього моляться, щоб дощ пішов⁵.

56. То такі, що молитву знали. То в мене була моя бабця, то вона так само. От баче – іде хмара дуже велика. Гримить, блискає. Туво, де от зараз люди живуть, фігура стояла. Брама в[ід]чиняна. Вже вона стає на коліна, молиться Богу і каже: “Святий Ілія пророк а святий Михаїл їдут на сивом коні і розтинають хмари на чотири часті: на мора, на ліса, на океани. Присвята Богородиця, стань мені до помочі”. І от вона помолилася так три рази, перехрестила ту хмару правою рукою (мізинним пальцем треба прикласти до великого). І дивись – нізвідси, нізвідси хмара розійшлася⁶.

57. Є, ті люди, шось вони знають, але казали, що знахар може розігнати хмари тільки два рази, а на третій піде та хмара куди хоче. То вони молились і руками розганяли. Я знаю, що колись була буря вночі, така буря сильна, а тамво (на другому кутку

¹ Зап. Д. Димай 14.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

² Зап. П. Біляковський 07.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. народж.

³ Зап. П. Біляковський 09.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Климця Дмитра Михайловича, 1925 р. народж., уродженця с. Шпиколосів.

⁴ Зап. П. Біляковський 15.07.2006 р. у с. Куликові від Лукашук Ксенїї Ульянівни, 1923 р. народж.

⁵ Зап. П. Біляковський 11.07.2006 р. у с. Ікві від Притолук Галини Николаївни, 1933 р. народж.

⁶ Зап. І. Гілевич 11.07.2006 р. у с. Ікві від Барабаш Марії Яківни, 1939 р. народж.

– П. Б.) була хатина і був якийсь монах, і вийшов – і так зразу воно стихло. Видно, молився Богу він¹.

58. Була на Хуторівці баба Саватка, то як йде градова хмара, то вона як стане хреститися-молитися, що “йди на другі села, на ліси...” – і розжене. То, кажут, хто родився перший... чи останній, той може розганяти².

Про майстрів і будівництво:

59. Була там хата стара, он, де соснічка. То ше батька ставив дід ту хату. Ше було за царя. Вона мала довжини метрів чотирнадцять, довга була. Була з брусья, такі. А друга половина, то вже були стовпи. Ну, поставив дід хату. І шось він з майстром заспорив чи засперечався. І перейшов жити, і до року вибрався. Як тільки перейшов, ше не вставили вікон, дверей – позавішували ряднами – то зірвався вітер вночі, позривав всі рядна з вікон, з дверей. Ну, він помер. Мав сорок еден рік. Там був батьків вітчим. Тоже – сорок еден рік. І батько помер тоже в сорок еден рік. Але ж я вже в тридцять дев’ятім році ставив хату. Ну, з мамою, давай, позичив гроші в зберкассі, в Кременці. Купив матеріал, було трохи матеріалу. Хату розбирати і робити нову хату. Трохи з старої хати матеріал. А підвали осталися. Підвали – сосна така була груба! Обтесане було десь на еден бік. І тут підвали заложені. З полудня – менші. Ну, вони так стояли, але ж їх треба було прийняти, ті підвали. То найняли з Гради одного хлопця. То він коли підірвав ту підвалу, то на місці зробився вихор страшний. А він (диявол. – В. Г.) там десь під підвалою сидів. Шибнув в небо, аж за хмари, і пішов, чорний, пішов. Значить, майстри колись шось знали. Шось не так – взяв поселив дьявола³.

60. Таке було, мені тесть розказував, в Бережцях. Клали, магазин робили. Бальки підняті, всьо лежить, тільки позакладати едно на друге на підвалинах. Ну, майстер, каже, старий був. Каже: “Почекайте...” Стоять, чекают, чекают. Женут худобу (там, ніби, панське поместіє було). Бик іде впереді. “О, – каже, – на бика!” Бах! Сокиру забив: “Закладай!” Бик пройшов, може, метрів з десіть, – брик! і упав готовий. Заричав...

А ше було, той самий майстер в Бережцях. Робили за Кременцем. І там мій тесть був робочим. Тоже якогось будинка робили. Ну, тесали то всьо. Він – бах! сокиру забив там в балок чи в шо. – “Та нашо Ви кидаєте?” – “А, хай так буде!” – “Ну, а як хто забере?” – “Ніхто, – каже, – не забере”. Приходять рано: стоїть чоловік, тримається за топорисько. Хтів взяти і з місця не рушив. Ну, він добрий був калдун. “Ну, нехай, – каже, – постоїт”. Вони роблят, а той стоїт, тримає. Той каже: “Хватит з тебе, йди!” І пішов. Кидав сокиру і не боявся⁴.

61. То воно недобре. Во там один хату будував, то еден майстер сказав, же знявся вітер, зірвав йому з дахом причолка, скинув кілька кроков. Той йому сказав майстер: “Шось з виворота ти поставив, вот і вивертає!”⁵

¹ Зап. П. Біляковський 17.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Олексюк Валентини Йосипівни, 1928 р. народж.

² Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолобах від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. народж.

³ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаях від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.

⁴ Зап. від того самого інформатора.

⁵ Зап. від того самого інформатора.

62. На будову не брали того дерева, яке вітер вивернув. Вітер вивернув – то недобре брати. Навіть чув я одну таку розповідь, тільки не знаю, чим закінчилася вона. Бо колись люди були більше забобонні: були якісь такі знахарі – могли шось підказати, сказати. Один чоловік поїхав до такого одного знахаря. З яким то він питанням звернувся. А він йому каже, що в тебе на горищі є одна кроква з виворота. Ти її, а сказав точно, яка, ти її викинь, бо в тебе невістка триматися не буде. Але чи він ту крокву викинув, чи ні, то я шось не знаю¹.

Про застороги щодо вагітних:

63. Ну, то в мене свекруха навіть розказувала. Шось вона, [коли] була вагітною, рубала дрова. Баба крикнула: “Чого рубаєш до порогу?!” Вона схопилася за губу, і дитина вродилася зі заячою губою. То вона каже, що то з тим пов’язано. І на порозі не можна рубати, і те, що то вона схопилася за губу. І ще жінка не має права просити нічого. Через то, що як і[й] там не дадуть, то там (в будинку того, хто їй шось не дав. – *І. Г.*) чи миші заводяться, чи шо. А якщо відволікти від себе. Наприклад, вагітна у мене шось попросила, а я не можу їй дати, то я можу по ній чимось кинути. Тоді мені нічого не буде. Бажано, кажуть, хлібом, тоді дитина буде ходити весь час хліб їсти. Чим по дитині (по вагітній жінці. – *І. Г.*) кинеш, то дитина буде їсти².

64. Не мо[ж]на [вагітній] по сусідах ходити позичати нічого, бо є такі люди, шо от прийдеш позичити, і не позичи тая жінка, то в теї жінки, шо ти ходив позичати, будуть всьо миші їсти. І вона шось може кинути на ту [вагітну] жінку. Чи крейду. От моя мама ходила беременна, і на ню кинули чи пшоном, чи чим (ну, крупою), і зілляло такво всьо (обсипало лице. – *І. Г.*). Всьой був зіллятий, так якби струп. І то не мо[ж]на ходити позичати, бо шось можуть кинути. Потім дитина от папіроси буде їсти, [як] кинуть папіросом на ню (вагітну жінку. – *І. Г.*), або ще чимось кинут на ню, і вона (дитина. – *І. Г.*) потім, як вродиться, вже як зачинає ходити. От навіть гімно може. От прийшла: “Позич мені тее”. – “Не маю”. Вона тільки відвернулася, а та (бо всякі є люди) взяла кинула на ню, і всьо. Ну, є всякі люди. Всім кидають: і хлібом, і сіллю, і папіросами, і крейдою, і камінцем, і шо під руками. Є всякі люди³.

65. Та, шо в положенні ходи, то шоб вона до нікого не йшла, нічого не просила, бо той має, а той не має. І зараз в мене самої то саме було. Сусідка прийшла за сиром, а того сиру не було. Кажу, шо нема. І вона пішла. Не пройшло тижня часу, як приходжу до шафи – і всьо поїджано мишами. То казали, шо треба казати: “Моя одежа в твоїй скрині”. Як їдять [шось миші], то хай її (речі вагітної жінки. – *І. Г.*) їдять⁴.

66. То як злякатися чого, то то вже відображення буде на дитині. О такий случай я знаю: в нас в селі вогню злякалася і хапнулася. Знаю ще одну жінку, шо [її мати] злякалася миші, то в неї [від народження було] руде п’ятно і у вигляді миші. Тоже не можна на собі нічого шити і в свято. Якщо в свято шити, то пришиєш шось дитині (руку чи

¹ Зап. *А. Зюбровський* 07.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Олексюка Степана Павловича, 1927 р. народж.

² Зап. *І. Гілевич* 07.07.2006 р. у с. Великих Бережцях від Тригуби Ганни Дем’янівни, 1973 р. народж.

³ Зап. *І. Гілевич* 09.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Скакальської Галини Сергіївни, 1949 р. народж.

⁴ Зап. *І. Гілевич* 11.07.2006 р. у с. Ікві від Барабаш Марії Яківни, 1939 р. народж.

пальця). І ще я знаю такий випадок: там, коло Богданівки, то там село Рудка, то там жінка. В них було багато дітей. І вона ото ходила вагітна, а якийсь був присвяток. Чи вона знала, чи вона не знала, і сказала чоловікові шось там рубати – чи курку, чи шо. І той чоловік шось там не схотів, і вона з теї злості взяла відрубала. То були всі хлопці, а то вродилася дівчинка, і без руки. То то я точно знаю. То я знаю ту дівчину. То то казали: “Дивися, така гарна і без руки”. Но, десь, певно, по локоть не має, бо протез в неї. Ну, не знаєш, то таке, а як знаєш, шо свято, то не мо[ж]на ні шити, ну нічого вагітній жінці не мо[ж]на [робити у свято]¹.

67. В свято нічого не мо[ж]на [робити]. От я вам іден приєр скажу. Було Варвари (то то не в нас в селі, а по сусідньому селі), і і[й] треба було дров розрубати. Вона ходила з нею, з тею дівчиною (тобто була вагітна. – *І. Г.*), і стала рубати ті дрова. Приходить сусід і каже до неї: “Шо ти робиш?” А вона каже: “Шо?” – “Та тобі ж не можна. Нині Варвари”. То так і без руки дівчинка родилася. Було їх шось сім хлопчиків і тільки одна дівчинка, та й та без руки. Ше вона досі живе².

68. От в нас в селі було. Вона вже, тая дівчина, замужем за Почаєвом в якомусь селі. В п’ятницю не мо[ж]на беременній і так вопше не мо[ж]на хліба пекти, а та жінка не слухала і пекла хліб. Вийшла надвір, і змія до неї лізе. А там змії не було, то так і[й] Бог дав. І вона так лапнулася, і всьо лице було таке. Так кров запеклася, така змія зробилася в теї дитини, шо родилася у теї дівчини. Або миші злякається [і десь] лапнеться, [то] миш буде вибита³.

Про підміну дитини:

69. То в нас кладут свячене шось. Зілля або ножа кладут. Якщо нехрещена дитина, то кладут, кажут, шоб нечистий не підмінив, бо колись, кажут, шо покинули дитину нехрещену і не поклали ножа, то сатана підміняв. Так мати поняла [що дитина обміняна] і дуже била ту дитину. То так старі жінки розказували. І потім та сатана прийшла і каже: “Відай мені мою дитину, а на тобі свою дитину”⁴.

70. От жінка розказувала, шо десь в якомусь селі підмінило дитину. То потім треба було до тої дитини свяченою водою чи свяченим зіллям доторкнутися, і нечистий дух виходив з неї, або – освятити її. То ніхто не каже, конкретно в якому то селі, а розказують вже як якусь легенду чи шо⁵.

Про долю дитини:

71. Ше колись так мій тато розказував, шо в війну служили солдати (двайцять п’ять років така служба була). То ж колись-колись було. Йшов він (солдат. – *І. Г.*) і бачи[ть]

¹ Зап. *І. Гілевич* 12.07.2006 р. у с. Кімнатці від Бочелюк Ганни Мануїлівни, 1954 р. народж., уродженки с. Богданівки.

² Зап. *І. Гілевич* 10.07.2006 р. у х. Підгорі с. Великих Бережець від Корицької Марії Василівни, 1928 р. народж.

³ Зап. *І. Гілевич* 09.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Скакальської Галини Сергіївни, 1949 р. народж.

⁴ Зап. від того самого інформатора.

⁵ Зап. *І. Гілевич* 09.07.2006 р. у с. Шпиколосах від Микилитюка Зиновія Степановича, 1945 р. народж.

– світиться. Він заходить. В хаті роділля роди дитинку. А чоловік всьо, каже, [той солдат] вийде надвір, проси Бога, проси Бога. І, каже, йшов солдат з армії і зайшов туди, [бо] світилося. “Што таке?” Він каже, шо так і так. Він, каже, шо вийде надвір руки такво підніме: “Не дай, Господь!” – шоб не родила вона. Мабуть, якась така хвилинка чи година. Вийшов ше раз, каже: “Не дай, Господь!” А потім третій раз вийшов (а той батько тієї дитини підслуховує) і каже: “Дай, Господь!” Вона вродила хлопчика. Вони взяли його (солдата. – *І. Г.*) за кума. Охристили вони того хлопчика, і він каже: “Він вам буде рости до (но я забула, до скільки років – чи до десяти, чи до скільки) і від води погине”. Той господар мав криницю, взяв її так забив кругом, шо та дитина ни влізи туди, нічого. І він (той хлопчик), каже, прийшов схилився на ту криницю і вмер. Не в криницю, а на криницю. То тато так розказував. Там ше мало бути, шо батько питав солдата, чоґо він так казав два рази “Не дай, Господь!” і на третій раз “Дай, Господь!” Я вже забула. То кожен раз від чоґось там було, а третій раз – від води¹.

DEMONOLOGY OF KREMENETS REGION

Volodymyr HALAICHUK

*Ivan Franko National University of L'viv,
Department of Ethnology*

This article is a complex analysis of traditional demonology in Kremenets region. The author used field research to show data about such characters as devil, house spirits, sprites and goblins, about disease personification and different types of witches. The use of additional materials let the author analyze the beliefs about the afterdeath life; protection for babies and pregnant women; protection for homes etc. The author determined the main features of demonology in Kremenets region which is the part of other beliefs.

Key words: demonology, Kremenets region, Volhynia, house spirit, sprite, goblin.

ДЕМОНОЛОГИЯ КРЕМЕНЕЧЧИНЫ

Владимир ГАЛАЙЧУК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра этнологии*

В статье комплексно освещено традиционные демонологические представления и верования Кременеччины. На основании преимущественно полевых материалов приведено известия о таких персонажах, как черт, “безвременные покойники”, домовый, перелестник, о персонификациях болезней, о различных категориях чародеев и “знающих” людей и пр. Широкое привлечение известий из

¹ Зап. *І. Гілевич* 11.07.2006 р. у с. Малих Бережцях від Шуршило Віри Власівни, 1929 р. народж.

граничащих с демонологией участков обрядности позволило детально охарактеризовать представления о посмертной судьбе человека, обереги, касающиеся беременных и младенцев, предостережения и предписания, связанные с народным строительством и др. Определено, что палитру демонологии Кременеччины, как и Украины в целом, формируют часто пребывающие в генетической связи поливариантность веры в посмертное существование души и верования о так называемой “нечистой силе”.

Ключевые слова: демонология, Кременеччина, Волынь, черт, “безвременный покойник”, домовый, перелестник, ведьма.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2010

Прийнята до друку 20.11.2010